

HELLER FARKAS FÜZETEK

GAZDASÁGTÖRTÉNETI
MŰHELYTANULMÁNYOK

A Gazdaságtörténeti Műhely 2003. május 14-én
„*Szövetkezeti gondolat régen és ma*”
témában rendezett konferenciájának anyaga

II. évfolyam, 2004/1.

**A füzet készült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Történettudományi Doktori Iskola Gazdaságtörténeti Műhelyében
1088 Budapest, Szentkirályi u. 26. I. em. 206.**

A füzet megjelenését támogatta:

Metaökonómia Alapítvány

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Botos Katalin

Szerkesztő:

Ivicz Mihály, Schlett András

Szerzők:

Prof. Dr. Botos Katalin közgazdász, egyetemi tanár, a PPKE JÁK
Heller Farkas Közgazdasági Intézetének vezetője, a PPKE BTK
Történettudományi Doktori Iskolájának vezetője,
Dr. Csendes Béla közgazdász, ny. főigazgató,
Cseszka Éva történész, a PPKE BTK doktorandusza,
Hunyadi Attila történész, a PPKE BTK doktorandusza,
Dr. Pálovics Béláné közgazdász, c. egyetemi tanár, SZIE GTK,
Dr. Szabó G. Gábor, a közgazdaság-tudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság-tudományi Kutatóközpont
Schlett András történész, a PPKE BTK doktorandusza,

Lektorálta:

Dr. Popp József,
az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet
Kutatási Igazgatóság vezetője

ISSN 1785-2455

Tarsoly Kiadó, Budapest, 2004
Kiadói munkatárs:
Kollega Tarsoly Dániel
Felelős kiadó a Tarsoly Kiadó igazgatója

Nyomtatás és kötés: Dabas Jegyzet Kft.
Felelős vezető: Marosi Györgyné

Előszó

Szövetkezeti gondolat: múlt, jelen, jövő

Három szempontból került napirendre a szövetkezeti kérdés a Heller Farkas Intézetben:

– Egyrészt, mert a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Közgazdasági Intézete különleges figyelemmel van a szövetkezés jelenségére, amellyel a pápai enciklikák is behatóan foglalkoztak;

– Másrészt, mert az adott történelmi periódusban a magyar mezőgazdaság egyik legégetőbb problémája a birtokszerkezet és a versenyképesség kapcsolata;

– Harmadrészt, és ez egyáltalán nem független az előbbtől – az EU-csatlakozást követően különlegesen fontos lesz annak ismerete, hogy milyen nemzetközi tendenciákkal számolhatunk a szövetkezeti mozgalom fejlődését illetően.

I.

A rendszerváltozás különösen kedvezőtlenül érintette az addig sikerágazatnak tekintett agráriumot. A tulajdonviszonyok változtatásának – a privatizálásnak – választott megoldása a mezőgazdaságban ahhoz vezetett, hogy számos apró birtok, parcella jött létre, amely a modern gazdálkodás feltételeinek semmiképpen sem felel meg. A korábbi termelőszövetkezetek egyrészt szétestek, másrészt bérelt földeken gazdálkodnak, a kis- és középbirtokok pedig máról holnapra élnek, nem képesek növekedési pályára állni. Ami nem is csoda, hiszen olyan mértékű agráröllő alakult ki Magyarországon, amely szinte ellehetetleníti a jövedelmező gazdálkodást. Jövedelemtermelő képesség hiányában a földnek nincs ára, ez akadályozza hitelfedezetkénti elfogadását – így ördögi körben vagyunk. Ily módon ugyanis nem teremthető elő a jövedelmező gazdálkodáshoz szükséges kölcsöntőke, s ez arra ösztönöz, hogy a jogszabályok tegyék lehetővé a földvásárlást azoknak, akiknek van saját tőkéjük, adott esetben külföldi tulajdonosok számára is. Ami széles körű társadalmi ellenállást vált ki, éles politikai viták fókuszába került, és nem indokolatlanul.

Pedig ez az agyongyötört mezőgazdaság még mindig kiemelkedő szerepet játszik a magyar gazdasági életben. Szerepe döntő például a folyamatosan deficités fizetési mérleg kiegyensúlyozásában, pontosabban, a hiány mérséklésében. A mezőgazdaság – még mindig – az egyetlen komoly nettó devizatöbblettel rendelkező ágazat, amelynek jelentősége felmérhetetlen a gazdaság- és pénzügypolitika számára. Noha részaránya az exportban a korábbinak a töredékére csökkent – a kivitel kétharmadát a gépipar teszi ki –, az agrárium mégis mintegy évi másfél milliárd (1500 millió) euro többletet biztosított 2000-ben, míg az említett gépipar mindössze 50 (!) millió euro kiviteli többletet ért el... Az agráriumnak ezt a jelentős devizaszerző szerepét – azt kell mondanunk – szinte semmibe veszi az elmúlt másfél évtized politikája. Egyik kormány sem tekintette semmilyen értelemben stratégiai ágazatnak. A mezőgazdaság az egymással homlokegyenest eltérő gazdaságpolitikai koncepciók ütközésének terepe volt. Családi gazdaság vagy szövetkezeti gazdálkodás? Miként tartható meg a magyar föld magyar kézben? Hogyan őrizhető meg a vidék lakosságmeztartó képessége, hogyan lehet vidékfejlesztést korszerűen megvalósítani? Van-e mód támogatással versenyhelyzetbe hozni a kis gazdaságokat, vagy elkerülhetetlen, hogy ez utóbbiak valamilyen társulási, szövetkezési formát válasszanak? Utóbbit ugyanis támogathatónak tekinti az EU is.

Ennek alapján az utóbbi kérdés nem is lehetne kérdés. Eredményes gazdálkodáshoz, amely a termelésértékesítés teljes vertikumára kiterjed, feltétlenül szükség lenne az optimális méreteket biztosító szervezeti keretekre. Ez nem feltétlenül a termelés, de mindenképpen a kereskedelem – beszerzés, értékesítés – szférájára kell, hogy kiterjedjen. Ráadásul a modern szövetkezeti mozgalom más formákat is kezd kialakítani. Sajnálatos módon azonban azt kell megállapítanunk, hogy az effajta szövetkezeti összefogás – ami természetesen már a szocializmus kísérlete előtt fel volt találva – nem terjedt el az ágazatban. Ennek számos oka van. Egy biztos: a politikát súlyos felelősség terheli a kialakult helyzetért. A korábbi sikerágazat, a magyar mezőgazdaság olyan lepusztult állapotban „megy be” az Európai Unióba, hogy versenyképessége komolyan megkérdőjeleződik.

A szövetkezeti gondolat azonban több, mint a mezőgazdaság területén alkalmazható tulajdonforma. Ez indokoltá teszi, hogy néhány rövid gondolat erejéig a múltba kalandozzunk.

II.

Hosszú ideje foglalkoztat a kapitalizmus kialakulását követő társadalmi helyzet kérdése. Amit az elmúlt rendszerben erről meg lehetett ismerni, az csak a kommunista válasz, a forradalmi politikai változások szükségszerűsége volt.

Vajmi kevés ismerete volt a szocializmus éveiben felnőtt nemzedéknek Hermann Schulze-Delitschről, Friedrich Wilhelm Raiffeisenről, a szövetkezetek nemzetközi méreteket öltött mozgalmának megalapítóiról. Nem csoda, hiszen a marxista politika a „lassallianusokat” is az elvetendőkhöz sorolta, mivel nem volt eléggé „fejlett” az által propagált tulajdonforma. Lasalle ugyanis az állam támogatásával létrehozandó termelőszövetkezeteket propagálta, míg Schulze-Delitsch az alulról jövő kezdeményezésekre, az önszegély elvére helyezte a hangsúlyt. Végző soron a szocialista tsz-ek is lassallianus alapokról indultak ki. Azok a kereskedelmi, értékesítési és fogyasztási szövetkezetek, amelyek 1945 előtt behálózták az egész régiót, hazánkat és Erdélyt is, elsorvasztattak, minthogy alapjuk, a kistulajdon megszűntetett.

Pedig a 19. században keresztény-szociális alapokon kialakult szövetkezeti mozgalom határozott és eredményes válasz volt a kapitalizmus társadalmi kihívásaira. Túlélte a 20. századot is, s azt mondhatjuk, hogy napjainkban közvetve vagy közvetlenül, de majd 3 milliárd embert egyesítő – de legalább is érintő – eszmévé vált, s azt hiszem, ez nem lebecsülendő tény. Megérdemli, hogy a gazdaságtörténészek megkülönböztetett figyelmet szenteljenek a témának. Hiszen oly sok eszme merült fel, majd alá az időnek árájában, s a szövetkezés szép, szolidáris gondolatrendszere fennmaradt, sőt lehet, hogy új lendületet nyer a globalizmus korszakában. Hiszen azok a társadalmi feszültségek, amelyek a korai kapitalizmus sajátjai voltak, bizonyos értelemben megismétlődnek napjainkban is. A kitarult piacokon, a világméretű versenypályán érvényesülő kemény küzdelem emlékeztet a 19. századi szabad versenyre, az annak nyomán kialakuló szegénység–gazdagság ellentéppárra. Nagy szükség van ismét a helyi, lokális szolidaritásra, s az önszegély elvére. A modern kapitalizmus mindent piacosít, mindent finanszírozásfüggővé tesz, és a jövedelmeket is eszerint polarizálja. A finanszírozást nyújtók részesednek a közösen teremtett értékből, s felvetődik a kérdés, vajon csak és kizárólag így lehet-e racionálisan szervezni gazdasági – társadalmi folyamatokat? Ha igen, akkor tovább kell piacosítani, mindent a pénzügyek imperializmusa alá kell hajtani – látni kell viszont, hogy ez sem kevés költséggel jár. De hát a pénzt éppen azért „találták fel”, hogy az áru- és szolgáltatás-csere költségeit kíméljék! Amíg a barterkapcsolatokban az éhes szabó rátalál a meztelen farmerre, rengeteg energia pocsékolódik

el! Ezt takarítja meg a pénz közbeiktatása. Ha és amennyiben így van, helye van a pénz közvetítő szerepének. De vajon a mai világban is (még mindig) mindent a piacon, a pénz közvetítésével, a profit vezérlete alatt kell véghez vinni? Egy ilyen folyamat egyértelműen és vitathatatlanul szolgálja a társadalmi érdeket, a közjót? (Ha az egyáltalán megfogalmazható.)

Akár az ókorig visszamehetünk a közjó fogalmának keresésében. Az arisztoteleszi arany középút a kiegyenlített vagyoni és jövedelmi viszonyokra alapozott társadalmi békében fogalmazta azt meg. Időtállóan. Világosan látható azonban, hogy napjainkban a szabad tőkeáramlás az abszolút előnyöket vadászva telepíti a termelést, s erőteljesen megnövekedett a jövedelmi differenciálódás.

Ismét megjelennek azok a társadalmi feszültségek, amelyek a korai kapitalizmusban is az összefogás intézményi kereteinek megtalálására ösztönöztek. Azt semmiképpen nem lehet feladni, hogy az egyenletes társadalmi jólétre kell a gazdaság működési mechanizmusaival törekedni, de annak – ez a feltételezésünk – nem csak egyetlen útja lehet.

Ha közérdeknek tekintjük a népességeloszlás további koncentrációjának megállítását is, a környezetterhelés arányosítása, és így a környezetvédelem érdekében, ha a természetes és kultúrtáj megőrzése közérdekké minősül, ha az emberi léptékű közösségeket a harmonikus személyiségfejlődés alapjának tekintjük, s ezt szolgáló településszerkezet létrehozására törekszünk, akkor a társadalom- és gazdaságpolitika kardinális kérdésévé válik a vidékfejlesztés, ezen belül az agrárium működőképessége és a szövetkezeti gondolat újraélesztése.

Valójában az alapító atyák a keresztény társadalmi tanítás fontos alapelveinek megfogalmazói voltak. Nem utópiákat kergettek, nem keltettek hiú reményeket, de IDEALIZMUSAL TELE, energikusan láttak hozzá egy olyan társadalmi rend megteremtéséhez, amely a személy méltóságán, a szolidaritáson és a segíts magadon, vagyis a szubszidiaritás elvén alapul. Nem panaszkodtak a „nehéz időkre” – MEGVÁLTOZTATTÁK AZOKAT... Elutasították az állam beavatkozását, még ha az jó szándékú segítségre irányult is, mert úgy vélték, ez sorvasztja az egyéni kezdeményezőképeséget. Nem kívánták, hogy a hatóságok a verseny korlátozását vezessék be, a versengést, a kockázatvállalást természetesnek tartották, amely teret ad az egyéni képességek kibontakozásának, s a köz javát szolgálja. A kis- és középvállalkozásokban a monopóliumok ellensúlyát látták, feltéve, ha sikerül ügyesen összefogniuk, s ha egy erős állam ügyel a játékszabályok betartására és tisztaságára. Biztak a civil társadalom erejében, mentesek voltak minden nacionalizmustól, azt hirdették, hogy bátran és bizalommal, nyitott szívvel kell dolgozni a köz javáért.

Ha valaki előveszi az ötven vagy százötven évvel későbbi pápai enciklikákat, megdöbbenve olvassa e gondolatokat szinte egy az egyben, s azon is elgondolkodhat, hogy mennyire aktuálisak e tételek korunk közép-európai társadalmi számára is.

Dr. Botos Katalin
a Gazdaságtörténeti Műhely vezetője

Csendes Béla:

Néhány gondolat a szövetkezetek szerepéről

Szövetkezeti alapelvek

Az 1844-ben megfogalmazott rochdale-i elvek szerint, a *19. század második felében létrejött szövetkezetek kettős célt fogalmaztak* meg: egy gazdaságit (tagjaikat gazdasági előnyökhöz juttatni) és egy szociálist (társadalmi előmenetelüket előmozdítani).

A szövetkezés olyan *alapértékekre* épült, mint az egyéni kezdeményezés és felelősség, az egyenlőség, az igazságosság és a szolidaritás.

A *rochdale-i* elvek az alábbiak: nyitott tagság, demokratikus igazgatás, visszatérítés a közreműködés arányában, korlátozott tőkekamat(osztalék), politikai és vallási semlegesség, készpénzre történő eladás, szövetkezeti továbbképzés. Az alapelvek a lényegét megőrizve többször kerültek hozzáigazításra a változó – gazdasági-társadalmi körülményekhez.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének kongresszusa pl. 1934-ben fakultatívvá tette a politikai, egy másik kongresszus később a vallási semlegesség elvét és a készpénzért történő eladást. 1966-ban pedig két új elvet fogalmaztak meg: a szövetkezetek közös szolgáltatásának biztosítását és a nemzetközi együttműködés kötelezettségét.

A szövetkezés olyan alapértékei mint az egyéni kezdeményezés és felelősség a gazdaság és a társadalom feladatainak teljesítésében, az igazságosság és a szolidaritás, mindenkor nélkülözhetetlenek. A szövetkezetek megtalálhatók a termelés, a szállítás, a raktározás, a kereskedelem, a szolgáltatások, az egészségügy stb. területén. *Vannak azonban olyan helyzetek, amikor az átlagosnál kiemelkedőbb szerepük indokolt.*

Szövetkezetek és a rendszerváltozás

A rendszerváltozás gyökeresen átrendezte a mezőgazdaság és a falvak gazdasági-társadalmi viszonyait. A kárpótlás és a szövetkezeti átalakulás során bekövetkezett lényeges változások, párosulva a nemzetgazdaság egészében végbement politikai és gazdasági átalakulással, olyan kihívásokkal jártak, amelyekkel a mezőgazdasági termelők és a falusi lakosság többsége nem tudott sikeresen megküzdni.

a) *A kárpótlás ugyan létrehozta és meghatározóvá tette a földmagántulajdont, azonban a föld jelentős hányada városiak tulajdonába került, és annyira elaprózódott, hogy abból a mezőgazdasági termelők túlnyomó többsége nem tud megélni. Az egyéni gazdaságok átlagterülete 2000-ben 2,7 ha (ez lényegesen kisebb a parasztgazdaságok 1935. évi 4,5 ha-os és az 1949. évi 3,7 ha-os átlagos szántóterületénél is), és mintegy 870 000 egyéni termelő földterülete 5 ha-nál is kevesebb, az árutermelő gazdaságok aránya pedig mindössze 8% (mintegy 75 000). Nem elhanyagolható a hazai földhasználat kedvezőtlen hatása az EU-csatlakozáskor. Az EU-tagországok 18,4 ha-os átlagos és növekvő üzemi területe nyilvánvaló versenyelőnyt jelent, amit nekünk megfelelő birtokpolitikával, a termelők támogatásával, termelő, beszerző és értékesítési tevékenységük szövetkezeti szervezésével mielőbb jó lenne behozni.*

A kárpótlás és a szövetkezetek átalakítása, szétzilálta, meggyengítette a korábbi termelőszövetkezeteket. A falvakban jelentős foglalkozást biztosító kiegészítő tevékenységük

az ipar privatizációja, a piacok beszűkülése folytán megszűnt, de számottevően visszaesett a mezőgazdasági tevékenység keretében történő foglalkoztatási képességük is. *Nem voltak képesek tovább szervezni, segíteni a háztáji gazdálkodást, a kistermelők integrálását sem.*

Egyébként is a *szövetkezetekből kilépők*, a visszakapott földjükön gazdálkodni akarók ilyen *szövetkezeti segítségre nem is tartottak* igényt. A hirtelen egyéni gazdálkodóvá vált termelők korábbi háztáji gazdálkodásuk során azt látták, hogy minden termékükre szükség van, hogy nincsenek piaci értékesítési nehézségeik, arra számítottak, hogy ez ezután is így lesz, sőt, hogy minden jobban fog menni, hogy az egyéni gazdálkodás korlátlan lehetőségeket nyit meg. Nem láthatták előre, hogy a mezőgazdasági termékek piaca, korábban nem tapasztalt mértékben beszűkül, az exportlehetőségek drasztikusan csökkentek, a hazai élelmiszerkereslet is visszaesett a munkanélküliség és az életszínvonal csökkenése folytán. Szinte állandósultak a piaci zavarok, tágra nyílt az agrárrolló.

b) *Új helyzetet teremtett az élelmiszeripar és kereskedelem privatizációja is.* A korábbi szövetkezeti üzemek feldolgozó tevékenysége a kárpótlás is a kilépések során túlnyomórészt magántulajdonba került. Az állami élelmiszeripari vállalatok többségét pedig külföldi tulajdonosok (többnyire multinacionális vállalatok) szerezték meg. 2000-ben az élelmiszeripar 63%-a volt külföldi tulajdonban, ezen belül a tejfeldolgozás 80, az olajipar 98, a lisztesárugyártás 90, a gyümölcs- és zöldségfeldolgozás 51, az édességgyártás 95 %-ban. A külföldi tőkések gyakran csak a termék piacát akarták megszerezni, a gyártást csökkentették, esetenként be is szüntették. Mindez tovább szűkítette a piacot, keményebb feltételeket támasztva a termeléssel szemben, növelte a termelők kiszolgáltatottságát. A nagy áruházláncok nem állnak szóba kistermelőkkel, gyakran a nagyobb árumennyiséget adó vállalatokkal sem. Azonos minőségű nagy tömegű árura, a szállításoknál a határidő pontos betartására van szükségük. Ennek a termelők csak szövetkezéssel tudnak megfelelni. A kereskedelem olyan mértékben átrendeződött és olyan jelentős költségemelkedéssel járt (piackutatás, márkázás, „polcpénz”, „listázási díj”, késleltetett fizetés stb.), amelyet esetenként a társas vállalkozások is alig tudnak vállalni. A termelőszövetkezeteket kirekesztette a privatizáláskor a mezőgazdasági alapanyagok iparának megszerzéséből a szövetkezeti átszervezés, az ezzel gyakran együtt járó szétesésük, illetve a kormányzat részéről velük kapcsolatban érvényesülő tudatos diszkrimináció. Miután az egyéni termelők kilépve a termelőszövetkezetekből, elutasítottak minden szövetkezeti gondolatot, eleve elszalasztották azt a nagy történelmi esélyt, hogy összefogva az átalakult szövetkezetekkel, tulajdont szerezhessenek az általuk termelt alapanyagok feldolgozásában. A kormányzat szövetkezetellenes magatartása, a nemzetgazdaság tőkehiánya ezt egyébként is nehezítette volna. Ezzel hosszú időre szinte lehetetlenné vált – az élelmiszeripar túlnyomó részében – az, hogy a mezőgazdasági termelők egyenjogú partnerségen alapuló, érdekérvényesítő, vertikális integrációt hozzanak létre. Erre a jövőben megfelelő tulajdonrészesedés szerzésével lehet esélyük, ami állami támogatás mellett is csak szövetkezeti összefogással válhat valóra.

c) A 90-es évek elején *szétesett a felvásárlás korábban sem elég hatékony rendszere is.* Túlzottan sok, felkészületlen, kellő tőkével nem rendelkező felvásárló jelent meg a falvakban. A kiszolgáltatott termelők gyakran a mérhetetlen spekuláció áldozatává váltak, sokszor az áru ellenértékét sem kapták meg.

Ugyanakkor feloszlatták *az áfészek* keretében működő szakcsoportokat, amelyek korábban több százezer embernek adtak elfoglaltságot, kiegészítő jövedelmet, kivonultak a felvásárlásból, a feldolgozó tevékenységből is. A szövetkezeti átalakulás során a falusi fogyasztói szövetkezetek meggyengültek (számuk 20%-kal csökkent), taglétszámuk számottevően (1/5-re) visszaesett, a tagi érdekeltség leértékelődött, több esetben pedig a

szövetkezet vezetői felemelték a kötelező részjegytőke értékét, sok egyszerű tagot szorítva ki ezzel a szövetkezetből. Sajnos a politika is harci terepként kezelte a szövetkezeteket, bizalmatlanságot keltett, ezzel a vagyon jelentős részét kiüzte a szövetkezetekből.

Pedig a társadalom és a gazdaság peremén található agrárfalvak, amelyekre a munkanélküliség, a szegénység, az öregedő népesség, a kibontakozás reménytelensége a jellemző, a magántőkés kereskedelmet a jövőben sem fogja tömegesen vonzani. Különösen vonatkozik ez a *takarékszövetkezetekre*, a vidéki települések felének egyetlen pénzügyi intézményére. A városokban az utóbbi 10 évben a pénzügyi szolgáltatások iránti igény robbanásszerűen megnövekedett, míg a falvakban, a banktermékek elérési lehetősége, nagyságrenddel elmarad a várostól. Az agrár- és kisvállalkozások kiszolgálása megoldatlan. Ma a bankok többségében nagy szerepet játszik a külföldi tőke, de a kistelepülések iránt nem mutatnak érdeklődést. Fennállásuk során a takarékszövetkezetek sem voltak képesek megoldani a szükséges tőkeakumulációt. A jelenlegi tulajdonlási rendszer (1–5000 Ft-os, bármikor visszavonható részjegy) továbbra is csekély érdekeltséget biztosít, ezért a tőkebevonás továbbra is nagy gondot, nehezen megoldható feladatot jelent.

A korábbi termelőség szövetkezetek átalakulása

A mezőgazdasági termelőség szövetkezetek, az ipari szövetkezetek, az áfészek a korábbi egyéni termelők és magánkereskedők *kényszerszertársulásaként keletkeztek* a kistermelésben és a kereskedelembe; a magántulajdon felszámolásával a „szocializmus alapjainak” létrehozását, majd „építését” voltak hivatottak „megvalósítani”.

Azonban létrejöttük után hosszú ideig *a politika és az ideológia bizalmatlan volt a szövetkezetekkel szemben*, mondván a „csoporttulajdon” alacsonyabb rendű az „össznépi” tulajdonként elkönnyvelt állami tulajdonnál. Magyarországon a múlt század hetvenes éveitől azonban a szövetkezetek alacsonyabbrendűségét valló politikai-ideológiai elvek háttérbe szorultak ugyan, de a termelőség szövetkezetek összevonása, az agráripari egyesületek kezdeményezése stb. azt mutatta, hogy a gyakorlatban tovább éltek.

Az egyenjogúság demonstrálására (a kelet-európai országok közül egyedül) *bevezették a szövetkezeti földtulajdont*. A szövetkezeten kívüli földtulajdonosok szövetkezetekben lévő földjét kényszeráron kötelezően megváltották. 1990-ben már a szövetkezetek földterületének 61%-a szövetkezeti tulajdonban volt. Ez a földtulajdonforma később a hazai földképzés sajátosságát meghatározó, sok szempontból súlyos hibákkal járó megoldások egyik okozója lett.

1968 után a mezőgazdasági szövetkezetek gyors fejlődésnek indultak: önállóságuk az állami vállalatokéhoz képest szélesebb körű lett, termelőeszközeik a hetvenes években megháromszorozódtak. Szerencsésen ötvözték a háztáji és nagyüzemi termelést (1989-ben a mezőgazdasági termelés 38%-át a kistermelés adta), a mezőgazdasági és az ipari-szolgáltató tevékenységet, kimagasló termésátlagokat értek el (ezeket – egy-két kivétellel – a rendszerváltozást követően, ez ideig még nem tudtuk megismételni), a közös és a háztáji termelés együtt jelentősen növelte a szövetkezeti tagok jövedelmét.

Az üzemi méretek megnövekedése (1988-ban egy átlagos szövetkezet 4000 ha termőföldön gazdálkodott, 376 főt foglalkoztatott egy-egy szövetkezet gyakran több települést fogott át), a korszerű technika bevonulása, a képzett szakembergárda vezetésének megszilárdulása, stb. *azzal járt, hogy a szövetkezeti tagok beleszólása a döntésekbe és tulajdonosi érdekeltisége* (ami korábban sem volt valami erős) *tovább gyengült*, a háztájijhoz kötődő intenzív gazdálkodási érdekeltségen túl, *lényegében bérmunkás mentalitássá alakult át*.

A nyolcvanas évek második felében egyre nyíltabban jelentkeztek a gondok, érlelődtek olyan feszültségek, amelyek végül a szövetkezetek egy számottevő részének meggyengüléséhez vezettek. A szigorodó gazdasági feltételek hatására a szövetkezetek, felismerve a racionális megoldásokat, szabadon, sokszínűen, átrendezték gazdasági viszonyait; növelték a háztáji gazdálkodás méreteit, földterületet, gazdasági épületeket adtak bérbe tagjaiknak, közösen (a háztájival) létesítettek ültetvényeket, majd lehetővé vált a szövetkezetből történő kiválás is. Időközben sok háztáji szinte középüzemi méretűvé alakult, a vállalkozó hajlamú tagok és szövetkezeti alkalmazottak, köztük szövetkezeti vezetők úgy vélték, a szövetkezettől megszabadulva jobban boldogulnának. E törekvések a nyolcvanas évek utolsó harmadában létrejött pártok agitációjának hatására felerősödtek.

A kárpótlást követően sokan kiléptek, a kötelező szövetkezeti átalakulás után pedig a megmaradó szövetkezetek a résztvevők magántulajdonán alapuló társasággá alakultak át. 2001-ben mintegy 12 000 társas vállalkozást számoltak a mező-, vad-, erdőgazdálkodás és halászat területén. Ebből mintegy 5600 kft., 310 rt., 1800 szövetkezet, 150 közkereseti társaság és 3900 betéti társaság volt. Az agrárterületen jelenleg működő társaságok túlnyomó többsége (10 000 gazdaság) tehát tőketársulás (ami a fejlett országok mezőgazdaságában létező tőketársulásokhoz képest kimagaslóan sok) és csak mintegy 17%-a személyi egyesülés.

A mezőgazdaságban a szövetkezetek a kárpótlást követően segítettek megoldani a gazdálkodni nem tudó vagy nem akaró új tulajdonosok földjének hasznosítását. Saját földtulajdonuk a szövetkezeteknek lényegében nincs, gazdálkodásuk bérelt földön folyik (a kilencvenes évek közepén egy-egy szövetkezet mintegy 600 bérbeadóval állt kapcsolatban). Az átalakult szövetkezetek és társas vállalatok nélkül a földek hasznosítása aligha lett volna megoldható, és a tulajdonosok bérlőknek való kiszolgáltatottsága nagyobb, bérleti bevételeik pedig alacsonyabbak lennének, de a falusiak foglalkoztatási színvonala is alacsonyabb lenne.

A jelenlegi szövetkezetek és az átalakulás után más gazdasági társasággá alakultak többnyire közepes vagy nagyobb gazdaságok (átlagosan mintegy 400–600 ha-on gazdálkodnak). Ezeket az üzemi méreteket is számolva (figyelmen kívül hagyva ugyanakkor az 1 ha alatti termelőket), a kilencvenes évek végén, a magyar mezőgazdaság átlagos üzemi mérete 22–23 ha-ra tehető, ami meghaladja az EU átlagát (17,3 ha).

A szövetkezetek többsége eredményesen gazdálkodik. A társas gazdaságok az egyéni termelők nagyobb hányadánál jövedelmezőbben gazdálkodnak (azonos módszerrel számolva). Többségük versenyképes vagy rövid távon azzá válhat.

A szövetkezetek ma a demokratikus rendszerben, a magántulajdon dominanciájára alapuló nemzetgazdaság keretein belül megszabadultak minden „szocializmust építő” vonásuktól, harmonikusan illeszkednek a mai Magyarország társadalmi-gazdasági rendszerébe. Diszkriminálásuk, üldözésük hiba, más gazdálkodási formákkal (pl. egyéni gazdálkodókkal, magánvállalkozókkal vagy társas vállalatokkal) vagy az újonnan keletkező beszerző-értékesítő szövetkezetekkel való szembeállításuk pedig káros, a mezőgazdaság fejlődését akadályozó magatartás.

Gazdálkodásukat azonban időről-időre olyan elképzelések és intézkedések zavarják meg, amelyek létükben fenyegetik a szövetkezeteket, míg többnyire ezek nem vagy alig érintik a tőkehasznosító társasággá alakult volt szövetkezeteket.

Vitatható nézetek, intézkedések

Károsak azok a nézetek, amelyek a zavart keltő intézkedések háttéréül szolgálnak. Vegyünk ezek közül néhányat szemügyre.

Nagy ellenállást váltott ki az utóbbi években a külső szövetkezeti üzletrészek kötelező megváltása.¹ Az Alkotmánybíróság az eredeti törvényt lényegi vonásaiban alkotmányellenesnek nyilvánította. A külső tulajdonosok üzletrészenek kötelező megvásárlását végül az állam vállalta magára, eredeti névértékben (ami ellentétes egy értékpapír lényegéhez tartozó piaci árfolyammal, a tényleges forgalomban kialakult ár a névérték 25–30%-ára volt tehető). Az üzletrész-felvásárlás a szövetkezeti nyugdíjasok és a korábbi szövetkezeti tagok örökösének szociális segítségét célozta, valamint az új egyéni gazdák egy kisebb hányadának adhat némi többletforrást a gazdaság fejlesztéséhez, miközben nagy mezőgazdasági tőke kivonást valósít meg egy egyébként is erősen tőkehiányos ágazatból.

Az állam által felvásárolt üzletrészeket a későbbiek során vagy megvásárolnák a szövetkezetek vagy az állam a szövetkezet egyik tulajdonosává válna. Mindkét megoldás súlyos következményekkel járhat. Nagy a veszélye annak, hogy a szövetkezetek vezetői lesznek a vásárlók, és ezzel szép csendben megszerzik a szövetkezeti tulajdon nagy hányadát, kirekesztve a tulajdonból a tagokat, vagy az állam mint szövetkezeti tulajdonos, kénye-kedve szerint dirigálhatja a szövetkezetekben. Mindkét megoldás a szövetkezeti forma lényegének felszámolásához vezetne. Megoldást jelenthetne, ha a szövetkezet jutna hozzá kedvezményesen az üzletrészekhez, és azok (kötelezően) oszthatatlan alapba kerülnének, így a szövetkezet életképes maradna.

Veszélyes, de gyakori az a megközelítés is, ami a mai szövetkezetek és az egyéni gazdálkodók szembeállításában jelentkezik. Egy ágazat tőkehiányát, súlyos anyagi, műszaki gondjait ugyanis nem lehet a szereplők egyikének vagy másikának megrövidítésével vagy kiiktatásával és a korszerűtlen eszközök átcsoportosításával megoldani. A szembeállítás végső soron minden gazdaságnak rossz, eltereli a figyelmet az általános tőkehiányról, a szükséges állami segítség elmaradásáról. Attól, hogy a szövetkezeti eszközök az egyéni gazdálkodókhoz kerülnének, még nem lenne nagyobb a mezőgazdaság termelési kapacitása, sőt valószínűsíthető, hogy a nagyobb üzemi méretekhez szabott kapacitás kihasználása romlana.

A gazdaságok növekvő földhiányának sem lehet az a megoldása, hogy a szövetkezetek ne szerezhessenek földtulajdont vagy kiszoruljanak a földbérletből. Ezzel ugyanis a gazdaságosan működő nagyobb üzemektől vennék el a földeket, ami az egész mezőgazdaság versenyképességét rontaná. Racionálisan csak a több százezer önellátást szolgáló vagy versenyképtelennek bizonyuló, kiegészítő gazdaságok szolgálhatnak forrásul a jövőben a növekvő számú és méretű családi gazdaságok számára. Az elmúlt 10–11 év tapasztalatai is egyértelműen igazolhatják ezt (1991–2000 között az 1 ha alatti földtulajdonosok területe 40–50%-kal csökkent, miközben a 10–100 ha közöttiek 49-szeresére, az e fölöttieké pedig 2-szeresére nőtt).

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy számos ország tapasztalata bizonyíthatja, hogy a *legégszesebb a mezőgazdaság szerkezete* azokban az országokban, *amelyekben a különböző típusú üzemek (kis-, közép-, nagyüzem) egymás mellett, egymást kiegészítve léteznek.*

Az utóbbi években nem csupán a szövetkezetek és az egyéni termelők, hanem az átalakult, régebbi és a magántermelők által alapított új típusú beszerző és értékesítő szövetkezetek szembeállításával is találkozhattunk.

Az új típusú szövetkezetek

A kilencvenes évek első felében a szélsőséges szövetkezetellenesség, a szövetkezetek ellehetetlenülése miatt *a kilépni akaró vagy gyakran csak erre kényszerülő termelők hallani*

sem akartak a szövetkezésről. Az új gazdaság berendezése, a fejlesztési források hiánya is szinte kizárta az új gazdák szövetkezését. A szövetkezés ugyanis mindenkor versenyben áll a magántermelők saját gazdaságba történő befektetésével.

Az egyéni termelőket végül is nehéz tapasztalataik győzték meg az összefogás szükségességéről. Az első számottevő próbálkozások új típusú szövetkezetek létesítésére a múlt évtized közepére tehető. Az évtized végére már 400 „új típusú” szövetkezet működött, mintegy 10 000 taggal. Ez a hazai termelők számát tekintve, és a fejlett országok szövetkezeti gyakorlata tükrében (ott egy termelő több szakmai szövetkezetnek is tagja) is nagyon alacsony szervezettséget jelent. Kezdetben – és gyakran ma is – a támogatás ellenére sem tudtak élni a lehetőségekkel. Hiányzott a kellő előkészítés és az ellenőrzés is.

Az „új típusú” szövetkezetekben azok a tevékenységek, amelyek egyénileg hatékonyan szervezhetők (alapanyag-termelés), a termelők operatív szervezése és felelőssége mellett megy végbe, míg azok, amelyek egyénileg hatékonyan nem szervezhetők (mint az értékesítés szervezése, piackutatás, üzleti tanácsadás, infrastrukturális beruházás stb.), közösségi programként kezelhetők. Az „új típusú” szövetkezetek szakmai területek szerint létesültek; gabonarak-tározás, sertés-, marha-, kecske-, juhtartó, tejtermelő, baromfi-hús-termelő, zöldség-, gyümölcs-termelő, szőlő- és bortermelő, kisállattenyésztő, gyógynövénytermesztő stb. szakmai szövetkezések léteznek. A termékpályák szerint szakosodott szövetkezetek ágazati szövetségekbe tömörültek.

Legnagyobb, további létüket is fenyegető problémájuk, hogy hogyan jöttek létre. A szövetkezeti integráció pedig csak akkor lehet hatékony, ha felöleli a felvásárlás, tárolás, szállítás, csomagolás, feldolgozás, értékesítés, sőt az export területét is. Ehhez raktárak, feldolgozó üzemek, szállítóeszközök, elosztó központok stb. kellene. A multik megjelenése után, ma már megfelelő eszközök rendelkezésre állása esetén is nehéz a szövetkezeteknek értékesítési pozíciókat szerezni, a megszerzett versenyhelyzetet megőrizni. *Jövőbeni szerepüket meghatározza a kormányzati szándék, az állami támogatás, a tagok érdemi közreműködése, a megfelelő hitelkonstrukció, a feldolgozó kapacitásokban az érdekérvényesítéshez szükséges részesedés megszerzése, a mezőgazdasági szövetkezetekkel történő összehangolás és együttműködés.* Az „új típusú” szövetkezetek kezdeti nehézségei, a szükséges fejlesztések nagy állami támogatási igénye és az átalakult szövetkezetek iránti bizalmatlanság, úgy tűnik, „politikai érdekvesztést okozott a kormányzat részéről... „megerősödött az a nézet, amely a gazdasági társaságok mezőgazdasági termelésben történő preferálását jelenti.” – állapította meg egy 2001. évi interjúban dr. Somogyi György, a Magyar Termelői és Szolgáltató Szervezetek/Szövetkezetek Hungaria Együttműködése országos elnöke².

A szövetkezetek jövőjéhez kapcsolódó kérdések

A szövetkezetek jövőbeni szerepükkel összefüggésben számos, a szövetkezeti lényegét is formáló kérdés merül fel. A szövetkezetek Janus-arcú intézmények, gazdasági és szociális motiváltságúak. A szövetkezeti lényegét el lehet ugyan tolni a személyi egyesülés vagy a tőketársulás felé, de a szövetkezet soha nem lesz kizárólag sem ez, sem az!

A szövetkezet kettős arculatával függ össze, hogy tőkevonzó képességük gyenge. A tőkétől idegen a személyi kötődés, mivel az a minél kedvezőbb megtérülést korlátozhatja.

Szükségszerűen vetődik fel ezért a fokozódó tőkeigény kielégítése kapcsán az egy tag, egy szavazat elvének felülvizsgálata. A szövetkezetek hazai eróziójának lassú terjedése részben szintén ezen elv kötelező alkalmazásával függhet össze.

Nemzetközi tapasztalatok szerint több országban, egyes szövetkezeti ágakban, ettől eltérően szavaznak. Többek között a szövetkezettel folytatott üzleti tevékenység, a tőkehozajárulás alapján. Esetenként felső határt szabnak az egy tagra jutó szavazathányadnak. Az is előfordul, hogy az alapszabály meghatározásakor, a vezetőség megválasztásakor érvényesítik az egy tag egy szavazat elvét, az üzletpolitikai döntéseknél pedig ettől eltérnek.

E vitatott, kényes kérdés hazánkban is napirenden van, úgy gondolom, hogy megnyugtató megoldások csak az átalakult és az új szövetkezetek későbbi tapasztalatai alapján alakíthatók ki.

A múlt század utolsó harmadában a magyar termelőszövetkezetek a kelet-európai országok között nemzetközileg is elismerten a legsikeresebbek voltak, mégis Magyarországon érték a leghevesebb ideológiai, politikai támadások a szövetkezeteket, és *nálunk gyengültek, estek szét a legnagyobb mértékben.*

Tanulságos lenne ezen ellentmondás okait végigelemezni. Nyilván közrejátszott ebben a szövetkezetek korábbi sikeressége, mondván „erős ellenfél, csak nagyobb támadásra adja fel pozíciót”, de az is, hogy Magyarországon az élelmiszer-termelés magas színvonala mellett, egy nagyobb szerkezeti változás sem veszélyeztette a lakosság ellátását. Az is tény, hogy az első megrendítő csapásokra az erős szövetkezetek nem estek szét, tagjaik számottevő hányada kitarzott a szövetkezet mellett, ami további szövetkezetellenes intézkedésekre sarkallt (pl. üzletrész kötelezővé tétele). Szerepet játszott még a szövetkezeti földtulajdon, valamint a mintegy 1,5 millió háztáji gazdálkodó önállósulási törekvése, továbbá az, hogy a földárverésekkel a földkárptólás bizonyult a legkedvezőbb befektetésnek. De a legnagyobb zavart, az első koalíciós kormányban, a kisgazdák 47-es birtokviszonyok visszaállításával jellemezhető követeléseinek torz megvalósulása okozta.

Ma is erősen megoszlanak a vélemények, a szövetkezetek mezőgazdasági termelőtevékenységét illetően. Egyesek szerint a piacgazdaságban, – bár számos fejlett országban megtalálhatók –, nincs helye a szövetkezeteknek, a termelésben mások szerint átmenetileg helyük van ugyan a termelésben is, de távlatilag már nincs szükség rájuk. A kérdést helyesen feltéve, gyakorlatiasan megközelítve, a következő rendező elv tűnik elfogadhatónak: a szövetkezeteket magántulajdonosok alakítják, a magántulajdonosok maguk döntenek el hogyan tudják tevékenységüket hatékonyabbá, jövedelmezőbbé tenni. Miért kellene ebből kizárni a szövetkezést, korlátozva ezzel a magántermelők döntési lehetőségeit? Mennél sokrétűbb szövetkezés fonja át az agrárium, a falu mindennapi életét, társadalmát, annál erősebb lehet a kezdeményezés, a közreműködés, a felelősségtudat, egymás segítése, mindaz, ami egy társadalmat erősebbé, élhetőbbé tesz.

Ezért van az, hogy *minél fejlettebb egy ország, gazdasága határai között annál sokrétűbb a szövetkezés.* Jó példa erre Japán és az USA. A hatékonyan működő társadalmakban egyre több olyan szükséglet jelentkezik, amely szövetkezéssel eléghető ki a legcélszerűbben.

Globalizáció és a szövetkezés

A globalizáció, a multinacionális vállalatok terjeszkedése, új kihívások elé állítják a fejlett világ szövetkezeti mozgalmait is. A szövetkezeti válaszok sokrétűek.

Hasznosítható példával szolgálhat számunkra a Raiffeisen és a Német Parasztszövetség 1998. évi közös kezdeményezése.

Figyelmeztetnek arra, hogy *a szövetkezeteknek a tartós vállalati eredmény elérését kell központba állítani.* Aláhúzzák, hogy *a termelők érdeke a biztos szövetkezeti partner, a*

szövetkezeteknek pedig erős tőkebázist kell teremteni ahhoz, hogy a termelőket szolgálni tudják, hosszú távú szerződésekkel és a vertikum teljes kézben tartásával.

Ehhez:

Újra kell fogalmazni a tagok szövetkezetekkel szembeni igényét.

Új vállalati struktúra kell.

Az üzemi eredmény felosztásánál a beruházásokat és a tagok részére történő térítést azonos súllyal célszerű figyelembe venni. (Ehhez a tagok egyetértő határozata kell.)

Vizsgálni kell a tagok szavazati jogát a piaci beruházások biztosítása érdekében.

A tőke-hozzájárulás a szavazati jog mértékével köthető össze.

Arra kell törekedni, hogy a generációváltás során csökkenjen a tőke kivonás.

Nagy változás csak a tőkepiacról történő tőkebevonás útján lehetséges.

Erősíteni kell a termelőkkel a szerződéses kapcsolatokat.

Egyedi márkázásra kell törekedni; ehhez a szövetkezet előnyös pozícióban van, mert a termelőkkel való közvetlen kapcsolata, már az alapanyagnál biztosíthatja a jó minőséget.

Több szövetkezeti közös vállalatra van szükség.

Nagyobb gondot kell fordítani a jó vezetők kiválasztására (főiskolai végzettségűekre van szükség).

A szövetségek gondozzák és lássák el tanácsokkal a tagszövetkezeteket.

Az ENSZ, az EU Tanácsa és az EU Parlamentje is többször foglalkozott a szövetkezetekkel. Pl. az EU Parlamentje 1983-ban határozatot hozott az EU-ban létesített szövetkezetekről. Mivel a termelési struktúrákat „a közösség” méreteihez kell igazítani, létrejöhetnek határokon átnyúló szövetkezetek is. Ezeket természetes vagy jogi személyek (pl. szövetkezetek másodlagos szövetkezetek) hozhatják létre szövetkezetek fúziójával vagy egy szövetkezet átalakulásával. Egy országban működő szövetkezet másik tagállamban leányvállalatot létesíthet.

Az előzőek megfontolásán túl, Magyarországon ma és a közeljövőben a szövetkezetek minél szélesebb termelői kört felölelő fejlesztésével egyidejűleg azok adott *vertikumokat átfogó berendezkedése* (beruházás, eszközellátás, intézményi fejlesztés, másodlagos, harmadlagos szövetkezeti szervek létesítése) *a legsürgetőbb és legfontosabb feladat*. Az élelmiszerfeldolgozás és -kereskedelem koncentráltága, a multinacionális vállalatok nagy súlya mellett ma már csak különösen nagy szövetkezeti és állami erőfeszítések árán tehetők valós partnerré a szövetkezetek, ezért *a szilárd társadalmi, állami elhatározás nem halogatható tovább*.

Bízunk abban, hogy a jövőben nem úgy lesz mint a múltban, amikor „a szövetkezetek olyanok voltak – írta egy szövetkezet jogi szakértő – mint a szerencsétlen rosszlányok; minden politikai irányzat kihasználta azokat, majd igyekezett megszabadulni tőlük”³.

Jegyzetek

¹ Ennek előzménye volt, hogy 1992-ben a szövetkezetek vagyonát a szövetkezeti tagokra, alkalmazottakra és a kívülállókra (volt tagokra, ill. ezek örökösire) kellett nevesíteni. 259 milliárd forint szövetkezeti vagyont nevesítettek. Ebből 12 milliárd szövetkezeti üzletrészként írták jóvá, 100 milliárd forintot a tagok, 96 milliárdot a nyugdíjas tagok, 47,3 milliárdot a külső üzlet rész tulajdonosok, 2,3 milliárdot az alkalmazottak kaptak. A szövetkezeti vagyont 1,7 millió fő között osztották fel.)

² Szövetkezés 2001/2. szám 92. old.

³ Szövetkezés 2002/1–2.sz. 54. old.

*Pálovics Béláné: Szövetkezés és együttműködés a francia mezőgazdaságban**

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági fejlődés mozgatórugói sokrétűek. Közük sorolható a szövetkezeti mozgalom társadalmi és gazdasági aspektusa.

A szövetkezeti gondolat megszületése az utópista szocialisták, Franciaországban Charles Fourier, Louis Blanc és mások elméleti munkásságához kapcsolódik. A szövetkezeti eszme propagálói a szolidaritáson és kölcsönösségen alapuló összefogást, a szervezetek önszervező jellegét, a szövetkezeti tagság gazdasági, szociális, kulturális igényeinek szolgálatát hangsúlyozták, a szövetkezetek társadalmi jelentőségét emelték ki. Ez volt a fő mondanivalója a párizsi Nemzetközi Szövetkezeti Főiskola továbbképző évfolyamának is, amelynek több évtizeddel ezelőtt hallgatója voltam.

A nyugat-európai országokban, így Franciaországban is, a szövetkezetelakítás motivációi sorában a gazdasági érdekelttség jutott vezető szerephez. Ennek megnyilvánulását érhetjük tetten a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom kibontakozásában. Megismerése azért is nagyon tanulságos, mert a francia parasztság hagyományos mentalitásának megváltoztatását példázza. A francia agráriánus gondolkodók a 20. század elején idealizálták a paraszti életformát, fő értékének a termelő függetlenségét tekintették. Maspetiol megfogalmazása szerint a paraszt „Isten után a földek ura”, saját sorsának letéteményese. Henri Mendras, neves szociológus a francia paraszt legfőbb jellemvonásának, boldogulása zálogának az individualizmust tartotta. Ezt az emberi magatartásformát – a szövetkezeti mozgalom fejlődéséből levonható következtetés szerint – a gazdasági érdek, a gazdasági fejlődés kényszere igencsak háttérbe szorította.

A francia mezőgazdaságban a szövetkezés, a gazdák közötti együttműködés fontos társadalmi-gazdasági szervezőerővé vált. A gazdák túlnyomó többsége, a legújabb adatok szerint 95%-a, tagja legalább egy, de gyakran több szövetkezetnek. A szövetkezetek tevékenységének meghatározó súlya van a mezőgazdasági termelőeszközök beszerzésében, a mezőgazdaság hitelezésében, az agrártermékek feldolgozásában, értékesítésében. A mezőgazdasági terület 42%-át közösen gazdálkodó kisebb csoportok, társaságok művelik meg.

Az idők folyamán a szövetkezés változatos formái alakultak ki. Elterjedésükben az érdekelttek kezdeményezése mellett nagy szerepe volt az állami és a helyi gazdaságpolitikának, a jogi, pénzügyi és szervezési támogatásnak.

A szövetkezetek kialakulása

A szövetkezeti mozgalom kezdete

A szövetkezetek csírái Franciaországban már igen régen, a 12–13. században feltűntek. A Jura hegység térségében a gazdák összefogtak, hogy a megtermelt tej értékesítésére közös sajtüzemet hozzanak létre. A kezdetleges sajtkészítő üzemek mostanáig iparszerű méreteket öltöttek, márkáik nemcsak a hazai, de a külföldi piacokon is keresettek. Amikor az 1960-as években ott jártam, a termelők és a termelés példás szervezettségét ismerhettem meg.

* Pálovics Béláné tanulmánya az OTKA T 031821 sz. projekt keretében készült.

A mai értelemben vett szövetkezetek azonban csak a 19. század második felében alakultak. Munkásszövetkezetek már korábban is létesültek, de a mozgalom a mezőgazdaságban az évszázad utolsó évtizedeiben tűnt fel. Ebben az időszakban jelentősen megváltozott a mezőgazdasági termelés jellege. A gazdasági fejlődés az autarkiára épülő, mind a termelőeszközök előállítására, mind pedig a termékek felhasználására terén nagyrészt önellátó mezőgazdaság felbomlására vezetett. Így a mezőgazdasági termelők számára megnövekedett a termelőeszköz-beszerzés és a megtermelt termékek értékesítésének jelentősége. A technikai haladás pedig egyre több tőke, pénzeszköz bevonását sürgette.

A mezőgazdaság függő helyzetbe került a kereskedelmi, bank- és ipari tőkével szemben. A tőkés vállalkozásokkal szemben nagy hátrányt jelentett a mezőgazdasági termelők szétforgácsoltága. A 19. század végén Franciaországban több mint 3 millió gazdaság volt (számuk most 660 000, de előrejelzések szerint belátható időn belül 400 000 alá csökken). A szövetkezés a tőkés gazdaság terjeszkedése elleni védekezés lehetőségét ígerte. Ezzel kitágítható volt a mezőgazdasági termelők tevékenységi köre, jövedelemszerzési esélye. Részesedhettek a termelőeszköz és az agrártermékek kereskedelmének hasznából, ugyanakkor gátat vethettek kiszolgáltatottságuknak, a magántőke monopolisztikus uralmának.

Az állami gazdaságpolitika szerepe

A szövetkezetek megalakulását és megerősödését az állami gazdaságpolitika, a jogalkotás, a pénzügyi támogatás és a szervezés eszközeivel segítette.

Az első lépést az 1884-ben hozott törvény tette, ami lehetőséget adott szakmai szervezetek, társaságok alapítására. Ezt egészítette ki az 1893-ban elfogadott törvény, ami meghatározta a szövetkezetek státusát. Előadásom nem terjedhet ki a szövetkezeti jogalkotás évszázados történetének végigkísérésére. Csak néhány elemét emelem ki.

A szövetkezeti jog lényegében a szövetkezés rochdale-i elveit érvényesítette. Leszögezte, hogy a szövetkezet nem a tőkék, hanem a személyek társulása, célja nem a társasági profit szerzése, hanem a tagok jólétének szolgálata. Ennek megfelelően a szövetkezeteket sem terheltek társasági adóval. A tagoknak szétszított visszatérítés után a tagok adóztak, a közös felhalmozásra fordított összeg adómentes volt. Ezzel ösztönözték a közös vagyon gyarapítását.

A profitérdekeltség kizárása jegyében tiltották osztalék fizetését a részjegyek alapján. A szövetkezet tevékenységét kizárólag tagjaival folytathatta. Kinyilvánították a szövetkezetek politikai és vallási semlegességét.

Az állami támogatás fő formája a szövetkezeti hitelszervezet létrehozásában öltött testet. A szervezet útján biztosították a mezőgazdasági termelés fejlesztésének és a szövetkezetek terjedésének pénzügyi forrásait.

1884-ben a szakszervezeteket hatalmazta fel a törvény mezőgazdasági hitelintézmények létrehozására. Ezek az intézmények a mezőgazdasági termelők betéteit gyűjtötték össze, és azt rövid távú mezőgazdasági hitelezésre használták fel. Az alap gondolat tehát a mezőgazdaságban meglévő pénzeszközök jobb hasznosítása volt. Francia mondás szerint ugyanis a paraszt életét végigutazza a vonat 3. osztályán, hogy az 1. osztályon halhasson meg. Vagyis az idős mezőgazdasági termelők egy része rendelkezett olyan megtakarított pénzüsszeggel, amit a kockázattól tartva nem bízott a bankokra. A helyileg megszervezett hitelszövetkezet, ami a tagok személyes ismeretségén, egymás iránti bizalmán alapult, módot adott a pénz kamatoztatására, a rászorulókat pedig mentesítette a kamat-uzsora alól.

A mozgósítható pénzforrás nem volt elegendő, pótlásába hamarosan bekapcsolódott az állami költségvetés. A „Credit Agricole” nagy összegű, ingyenes tőkejuttatást kapott, a

bankhoz előnyös pénzforrásokat telepítettek, s az állami központi bank évente igen jelentős összegű előleget folyósított. A legutóbbi időkhöz monopolhelyzete volt a mezőgazdasági termelőknek, szövetkezeteknek nyújtott bonifikált hitelek kihelyezésében. A szervezet 1970-ig társasági adót nem fizetett. A mezőgazdasági termelők és szövetkezetek ily módon igen alacsony kamatozású, időnként negatív reálkamatot érvényesítő hitelekhez juthattak.

A szövetkezeti hitelintézet, amely jelenleg helyi, regionális és országos szervezetek keretében működik, idővel általános bankká fejlődött. A kedvezményes mezőgazdasági hitelezésen felül megkapta a falufejlesztési, falusi lakásépítési, majd a városi lakásépítési, ugyancsak kedvezményes, állami költségvetésből finanszírozott hitelkonstrukciónak lebonyolítását. Bekapcsolódott a legkülönbözőbb bankműveletekbe. Manapság a világ harmadik legnagyobb – nem japán tulajdonú – bankja. Helyi és regionális pénztárai azonban ma is szövetkezeti alapon működnek, az 1980-as években folytatott konzultáció tanúsága szerint a mezőgazdasági termelők szervezeteinek vallják magukat.

A szövetkezetek térhódítása

Az értékesítő, feldolgozó szövetkezetek egy-egy ágazatban gyakran a válsághelyzetből való kilábolás eszközeként jöttek létre. Így volt ez az 1890-es években, amikor a kipusztult szőlőskertek tulajdonosai szarvasmarha-tenyésztésbe fogtak és tejszövetkezeteket alakítottak. A 20. század elején, a borválság idején a termelők a szőlőfeldolgozás és a borértékesítés megszervezésére fogtak össze. Az 1930-as évek elején kialakult válsághelyzetben tömegesen alakultak a gabonaértékesítő szövetkezetek.

Az idők folyamán a szövetkezés a mezőgazdasági termelés minden ágazatában, még a cukorrépa-termelésben is elterjedt. Az agrártermékek értékesítése területén megtaláljuk a kereskedelmi és a feldolgozóipari, továbbá a szolgáltató szövetkezeteket.

A szövetkezetek részaránya a vágósertés (85%) és a gabona (68%) értékesítésében magas, de meghatározó arányú a tej, a bor és a gyümölcsfélék területén is. A nagykereskedelmi tevékenység lebonyolításában a szövetkezeti szektor súlya a gabonafélék és az olajos magvak, a zöldség- és gyümölcsfélék, továbbá az élőállatok területén jelentős.

Az agrártermékek feldolgozásába a szövetkezetek először a mezőgazdasági termelés meghosszabításaként, termékeik elsődleges feldolgozásába kapcsolódtak be. A hazai termelésű nyersanyagoknak becslés szerint mintegy a felét legalább elsődlegesen szövetkezeti üzemek dolgozzák fel. A továbbfeldolgozásban részesedésük kisebb.

A szövetkezeteknek úttörő szerepe volt a vertikális integráció kialakításában. Az 1960-as években egy bretagne-i vetőburgonya-értékesítő szövetkezet egyik tagját meglátogatta az USA-ban élő rokona, aki megismertette az ott folyó ipari jellegű brojler csirkeneveléssel. A gazda megpróbálkozott ezzel, és nagy haszonra tett szert. Társai követték példáját, a szövetkezet pedig megszervezte a takarmány, a naposálat beszerzését, a csirkék levágását és értékesítését. Később saját takarmánykeverő üzemet, baromfikelteztetőt, a típusépületeket felépítő egységeket hozott létre, s tagjainak az induláshoz kedvezményes kölcsönt is nyújtott. Így a kevés termőfölddel rendelkező vidéken a mezőgazdasági termelők jobb megélhetéshez jutottak.

A termékenként szervezett szövetkezetek soraiból az idők folyamán hatalmas szövetkezeti csoportok alakultak ki, amelyek sokágazatú termelést és értékesítést folytattak. Például az Elle et Vir tejszövetkezet – amelynek kapacitása már az 1960-as években az egész magyar tejiparánál nagyobb volt – normandiaai egységeiben integrálta a tojáskereskedelmet és a nehezen értékesíthető alma feldolgozását, Calvados, almabor előállítását.

Az értékesítéshez kapcsolódó szolgáltatások közül említést érdemelnek a márkák és védjegyek használatára, illetve közös információs hálózat és kereskedelmi promóciós tevékenység ellátására alakult szövetkezetek.

A mezőgazdaság termelőeszköz-ellátásában megtaláljuk a takarmánygyártó, a vetőmagtermelő- és értékesítő, a beszerző és a mesterséges megtermékenyítő szövetkezeteket. A gazdálkodók a mezőgazdasági termeléshez szükséges ipari termelőeszközök 50–60%-át szövetkezetek útján vásárolják meg. A mesterséges megtermékenyítés 98%-át a szövetkezetek végzik. A legfontosabb szervezet azonban a mintegy 15 000 géphasználati szövetkezet, amely mezőgazdasági gépek, berendezések közös megvásárlására és üzemeltetésére szolgál.

A szövetkezetek alkalmazkodása a tőkés gazdasági fejlődéshez

Jóllehet a szövetkezeteket kezdetben a tőkés gazdasági fejlődéssel szembeni védekezés eszközeként tekintették, nem mentesülhettek az alól, hogy alkalmazkodjanak a tőkés gazdasági fejlődés követelményeihez. Ez az alkalmazkodás az 1970-es évektől kezdve gyorsult fel.

A gazdasági környezet átalakulása

A 20. század első felében a francia agrárpolitika feltételezte, hogy a szövetkezés – mint a családi gazdaság modellje – alkalmas eszköz arra, hogy a mezőgazdaságot, sajátosságai figyelembe vételével a tőkés gazdasági fejlődésbe – annak törvényszerűségeitől elszigetelve – illessze be. A családi gazdaságot alapvetően megélhetési jellegű gazdaságnak tekintette, ami nemcsak a paraszti ambícióknak felel meg, hanem egyúttal a társadalom számára a legelőnyösebb forma a mezőgazdasági termelés fenntartására. Úgy vélték, – Claude Servolent idézve – hogy a családi gazdaság megélhetése fejében, legalábbis részlegesen, le tud mondani a földjáradékról, a tőkekamatról, sőt időlegesen még méltányos munkabérééről is. Így a társadalom számára a legolcsóbban állíthatja elő az élelmiszereket. Hasonló, megélhetési szemléletű megfontolást fedezhetünk fel a szövetkezeti eszme hátterében is: a profitérdekeltség kizárása, a tagoknak nyújtott szolgálat hangsúlyozása révén.

A tőkés gazdasági fejlődés törvényszerűségei alól azonban nem lehetett mentesíteni sem a családi gazdaságokat, sem a szövetkezeteket. A mezőgazdasági termelők a piaci versenyben csak gazdálkodásuk vállalkozási jellegének érvényesítésével tudnak helytállni. A termelési döntéseket egyre inkább a rentabilitás, a befektetések megtérülése, a piaci versenyképesség megtartása, javítása vezérli. A hatékonyság javításának pedig fontos eszköze a termelés méretének növelése, a termelőeszközök koncentrálása, a termelési technika tőkeigényes modernizálása. A mezőgazdasági termelés korszerűsítésének szükségességét elsőként a katolikus fiatal mezőgazdák mozgalma vetette fel az 1950-es évtized első felében. Soraikból több nagy hatású agrárpolitikus került ki.

A szövetkezeteknek kapitalista környezetben, gyorsuló technikai fejlődés közepette kellett a versenyt állniuk a koncentrálódó kereskedelmi, élelmiszer-ipari vállalatokkal, multinacionális cégekkel. Ehhez rugalmasabb működési szabályokra, s mindenekelőtt több tőkére volt szükségük. Az 1972-ben, majd 1991-ben életbe lépett törvények lehetővé tették, hogy a szövetkezetek alkalmazkodjanak a tőkés gazdasági fejlődés követelményeihez. Ellentételként viszont elveszítették azt a kiváltságukat, hogy tagjaikkal folytatott tevékenységük eredménye után korábban nem fizettek adót.

A pénzügyi és működési feltételek változása

A szövetkezetek működésének – a legutóbbi időkig – sarkalatos elve volt a tőkeérdekeltség kizárása, idegen tőke bevonásának tilalma. Az ebből fakadó tőkeszegénység egyre nagyobb hátrányt jelentett a szövetkezetek számára. Az újabb szabályozás megnyitotta az utat a külső tőke bevonására, s teret engedett a tagok tőkeérdekeltségének érvényesülésére is.

Ma már bankok, pénzintézetek is bekapcsolódhatnak a szövetkezetek finanszírozásába, a szövetkezetek értékpapírokat, kötvényt, befektetési jegyet bocsáthatnak ki. A tagok – a közgyűlés határozata szerint – üzletrészeik után kamatot kaphatnak, a szövetkezet által alapított vállalatok nyereségéből pedig osztalékhoz juthatnak. A szövetkezet a hivatalos inflációs ráta mértékéig valorizálhatja az üzletrészek névértékét, erre azonban évi nyereségének csak 10%-át fordíthatja.

A vezetési módszerek alakulását, miként a többi szövetkezeti elv érvényesülését, történelmi fejlődésben kell vizsgálnunk. A szövetkezeti demokratizmus abban ölt testet, hogy a szövetkezetekben – a részvénytársaságoktól eltérően – minden tag egy szavazattal rendelkezik. Ez azonban főleg a vezetők megválasztására érvényes, gazdasági döntések, beruházások megszavazásánál az alapszabály ettől eltérő eljárást írhat elő. A szövetkezetek gazdasági irányítása egyre inkább az igazgatóság, a menedzserek kezébe kerül. 1972 óta a szövetkezeti közgyűlés nem igazgatóságot, hanem ellenőrző tanácsot választ, s annak hatáskörébe tartozik az igazgatóság kinevezése. Az igazgatóság a szervezet növekedésében, hosszabb távú fejlődésének megvalósításában érdekelt, ami szembekerülhet a szövetkezeti tagok rövid távú érdekeltségével. A szövetkezetek kezdetben csak tagjaik szolgálatában járhattak el, később lehetőséget kaptak arra, hogy üzleti forgalmuk 20%-a erejéig kívülálló gazdasági szereplőket is bevonjanak. Az 1989. évi pénzügyi törvény lehetővé tette, hogy a szövetkezetek részvénytársasági formában vállalatokat alapítsanak. Így a kizárólagosság elvének érvényesítése illuzórikussá vált.

Koncentrációs irányzatok

A szövetkezetek már csak akkor tudják megőrizni megszerzett pozícióikat, ha állják a versenyt a magánvállalatok koncentrálódásával. A kritikus vállalati méret elérésének egyik módja a szövetkezetek egyesülése, üzleti forgalmának és piaci részesedésének növelése. A koncentráció másik útja a többlépcsős szövetkezeti felépítés. Az alapszövetkezetek termékcsoportonként, illetve területi egységenként uniókba tömörülnek, amelyek országos szövetséget alkotnak. Az 1990-es évtized elején 240 regionális és termékspecifikus szövetkezeti egyesülés funkcionált, s azokat 17 országos szövetség fogta össze.

A hatalmas méretű szövetkezeti csoportok holdingszerűen működnek, termelő és kereskedelmi tevékenységüket szövetkezeti vállalatokra bízák. Az olyan nagy szövetkezetekben, mint például a SODIAAL – amelynek évi üzleti forgalma 2,5 Mrd euró, azaz több mint 600 Mrd forint –, igencsak kétséges a szövetkezeti tagok demokratikus vezetési jogainak érvényesítése.

A gazdasági pozíciókért, a piacokért, a tőkeforrásokért folyó küzdelemben a szövetkezeti elvek kiüresednek, tekintélyükből, hatóképességükből veszítenek. Ez tükröződik a szövetkezetek jogi és önszabályozásában, de nem kérdőjelezi meg azt, hogy a szövetkezetek továbbra is hatékony eszközök tagjaik érdekeinek szolgálatában.

A mezőgazdasági termelők hajlamosak az elégedetlenségre, ez különösen jellemző a francia mezőgazdasági termelőkre. Egyesek kétségbe vonják a szövetkezeti értékesítés előnyét, mondván, hogy a szövetkezet sem fizet többet áruikért, mint a magánvállalat. Azokban az ágazatokban, ahol a szövetkezeti felvásárlás túlsúlyban van, a helyzet éppen fordított: a magánvállalkozó sem tud olcsóbban vásárolni mint a szövetkezet. A szö-

vetkezetek bizonyos fokú védelmet nyújtanak a mezőgazdasági termelőknek a profit-érdekeltségű tőkésvállalatokkal szemben, erősítik a mezőgazdasági termelők alkupozícióját, hozzájárulnak jövedelmük gyarapításához.

Szövetkezésszerű együttműködés a mezőgazdasági termelésben

Felmerül a kérdés, hogy a kereskedelmi, feldolgozóipari szövetkezetek fejlődésének irányzatai elvezetnek-e a szövetkezeti eszme, a szövetkezés gondolatának elhalásához? Joseph Klatzman, jeles francia agrárközgazdász professzor véleményét idézem. Szerinte mulasztást követnek el azok, akik a mezőgazdasági termelők problémáira adható választ csak a kereskedelem és az élelmiszer-ipari feldolgozás körében keresik, s nem vizsgálják a mezőgazdasági termelés szintjén. Szerinte azok a termelők, akik összefognak, közösen gazdálkodnak, sokkal inkább megvalósítják a szövetkezeti szellemet, mint azok, akik bér-munkásokkal működő szövetkezeti vállalatokat hoznak létre. Véleménye szerint a több gazda által kialakított együttműködési formák lényegében szövetkezetnek tekintendők még akkor is, ha jogi státusuk szerint nem azok.

A francia mezőgazdaságban a termelők közötti együttműködésnek változatos formái alakultak ki és terjedtek el. Elég arra utalni, hogy az ország mezőgazdasági területének 42%-át a növénytermelési nagykulturák (gabona, olajos mag, fehérjehordozók), ennél is nagyobb hányadát közösen gazdálkodó csoportok, társaságok művelik. Már előljáróban érdemes a figyelmet felhívni arra, hogy az együttműködési formák jogi, pénzügyi szabályozásában az állam messzemenően tiszteletben tartja a mezőgazdasági termelés sajátosságait, változatos lehetőségeket nyújt a koncentrációs folyamatok érvényesülésére.

Társulás a föld hasznosítására

A mezőgazdaság alapvető termelőeszköze a termőföld. A mezőgazdasági termelés jövedelmezősége – a gazdaságok számviteli adatszolgáltatására alapuló reprezentatív adagyűjtés tanúsága szerint – nagymértékben függ az egyes gazdaságok méretétől. Habár a gazdaságok mérete ma már nemcsak földterületük nagyságától függ, az összefüggés nyilvánvaló. Az 1998/99. évi adatok szerint az átlagosan 130 ha-os, „nagyon nagyoknak” minősített gazdaságokban az egy családi munkaegységre 44 000, a közepes méretű, átlagosan 45 ha-os gazdaságokban ennek egyharmada, 15 000 euró családi jövedelem jutott. Ez a különbség tükrözi a hatékonyságban megnyilvánuló eltérést.

Érthető, hogy már az első mezőgazdasági orientációs törvény, 1960-ban, illetve 1962-ben módot adott arra, hogy a földtulajdonosok ugyanabban a helységben vagy szomszédos falvakban lévő gazdaság egyben tartására vagy egyesítésére társaságot hozzanak létre. Ezzel kívánták megelőzni a gazdaságok örökösödés útján bekövetkező megosztását. Az együttműködést legalább 9 évre kell megkötöni, s az adózás könnyítéseket élvez. A társaságban egyesített földtulajdont csak bérbeadás útján lehet hasznosítani.

Nagyobb visszhangra talált a mezőgazdasági földhasználati csoportok intézménye, amelynek feltételeit 1970-ben szabályozták. Ez a társulási forma a mezőgazdasági földterületek koncentrációját, ésszerű hasznosítását segíti elő. Célja lehet:

versenyképes nagyságú gazdaság létrehozása, gazdaságok vagy parcellák megvásárlása, illetve összevonása útján;

egy adott gazdaság vezetésének biztosítása vagy megkönnyítése akár annak közvetlen működtetése, akár bérbeadás útján;

a külső tőke bevonása a földvásárlás finanszírozásába, a földtulajdon átváltása átruházható részjegyekre.

A külső tőke bevonásával a mezőgazdaságot mentesíteni kívánták a földvásárlás tetemes pénzügyi terhétől. A befektetői tőke érdeklődése a mezőgazdasági földek iránt addig volt élénk, amíg a mezőgazdasági föld reálára évről évre emelkedett. A II. világháború utáni évtizedekben a mezőgazdasági földek reálára nagymértékben növekedett, az abba befektetők nagyobb hozamhoz jutottak mint akik pénzüket arany vagy részvények vásárlásába fektették. Az 1970-es évek közepén azonban ez az irányzat megfordult, a mezőgazdasági földek reálára rohamosan csökkent. Így a külső tőke bevonásának lehetősége rendkívül nagy mértékben leszűkült.

Az együttműködést fő szabályként természetes személyek köthetik, legfeljebb 99 évre. Kedvezményeket élvez a társaság, ha tagjai legalább negyedíziglen rokoni kapcsolatban vannak. A csoport maximális területe a helyileg előírt minimális gazdaságalapítási terület tizenöt-szöröse. A minimális terület országos irányszáma 18 ha, tehát átlagosan mintegy 300 ha-ról van szó. Ez a maximálás azonban a családi, rokonsági összetételű csoportokra nem vonatkozik.

Az 1980-as évtized közepén közzétett adatok szerint mintegy 1000 családi jellegű csoport 800 000 ha-on gazdálkodott, további 7000 csoport 450 000 ha-t bérbeadás útján hasznosított. Azóta jelentőségük feltehetően nagymértékben csökkent, adataikat a statisztika nem publikálja.

Együttműködés egyes termelési feladatok ellátásában

A mezőgazdasági termelés technikai fejlődése megnövelte a gazdaságok fejlesztésének tőkeszükségletét. Ugyanakkor a gazdaságok többségének mérete nem tette lehetővé a gépek, berendezések racionális kihasználását. Ennek felismerése vetette meg az alapját a gépek közös használatára szolgáló szövetkezetek létrehozásának.

Már a II. világháború előtt létrejöttek *kollektív érdekeltségű mezőgazdasági társaságok* (SICA), különböző, többek között szövetkezeti társasági formában. Ezek célja volt, hogy berendezéseket, felszereléseket hozzanak létre, s egy meghatározott régió gazdáinak, lakosainak szolgáltatásokat nyújtsanak. Első helyen állott a falvak villamosítása. A társaság tagjai természetes és jogi személyek, alapszabályának módosításához, a társaság feloszlásához a mezőgazdasági és a pénzügyminiszter jóváhagyása szükséges.

Az 1940-es évek végén terjedtek el a mezőgazdasági gépek közös használatára létesült szövetkezetek (CUMA). Gyors térhódításukat a gazdaságok tőkeszegénysége és a háború utáni években a gépek beszerzésének nehézségei ösztönözték. A géphasználati szövetkezetek beruházásait túlnyomórészt államilag bonifikált hitelek és állami szubvenció igénybevételével valósították meg. Az állami támogatást indokolta a gazdaságok modernizálásához, a mezőgazdasági termelés költségeinek csökkentéséhez fűződő társadalmi érdek.

Franciaországban a mezőgazdasági termelők egyharmada, mintegy 240 000 fő tagja a géphasználati szövetkezeteknek. E szövetkezetek száma évről évre gyarapszik. Szolgáltatásait elsősorban fiatal, pályakezdő gazdák veszik igénybe, a tagság átlagos életkora 40 év. A szövetkezetek mérete változatos, átlagos taglétszámuk 18 fő.

A szövetkezetek tevékenysége felöleli a mezőgazdasági termelés gépi munkáit, leginkább elterjedt a betakarítási munkákban: a gabona aratásában, a szőlő szüretelésében, a burgonya, egyes zöldség- és gyümölcsfélék, a komló, a len, a levendula betakarításában. Emellett végeznek földmunkákat, vetést, takarmányszárítást, öntözést, erdőfenntartási munkákat, alagsövezést, permetezést, komposztálást. Közreműködnek egyes mezőgazdasági termékek értékesítésében: vállalják az áru osztályozását, csomagolását, kondicionálását, raktározását, elsődleges feldolgozását. Javítóműhelyeket tartanak fenn.

A géphasználati körökhöz kapcsolódóan, vagy attól függetlenül az utóbbi években létrejöttek munkaadói együttműködések is. A gazdák közösen alkalmaznak bér munkásokat, s azokat a szükségletnek megfelelően „kölcsonzik” az együttműködés tagjainak.

Egy kis kitérőként szeretnék a németországi gépkörök jelentőségére is utalni. Bajorországban az 1950-es évek végén a paraszti önszegélyezés és a kölcsönös segítségnyújtás gondolatából kiindulva kezdeményezték a gépkörök létrehozását. Ezt a célt Franz Joseph Strauss 1969-ben a keresztény-konzervatív fejlesztési alternatíva koncepciójába foglalta, ebben jelölve meg a paraszti gazdálkodás jövedelmezősége javításának, a falusi lakosság megtartásának útját. A gépkörök alapítását az állam nagyvonalú támogatással segítette: átvállalta az ügyvezető bérének fizetését és a dologi kiadások jelentős hányadát. Bajorországban a gépkörök tevékenysége a mezőgazdasági terület 72%-át lefedi.

Emberi mértékű közösen gazdálkodó csoportok

Franciaországban kevés mezőgazdasági termelőszövetkezetet találunk. Az 1980-as évek közepén mintegy 300-at tartottak nyilván. Tevékenységük egy-egy meghatározott célra irányult: például tenyészállatok nevelésére és értékesítésére. Átlagos területük mindössze 35 ha volt. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a gazdák termelési együttműködése, közös gazdálkodása ne lenne jelen a francia mezőgazdaságban. Ennek tucatnyi, különböző jogi formája van életben. A közös termelést folytató társaságok – amint már említettem – a mezőgazdasági területnek több mint egyharmadán gazdálkodnak. E társasági formák közül a legnagyobb hagyománnyal rendelkezik, számarányát és a megművelt terület nagyságát tekintve legjelentősebb a *közösen gazdálkodó mezőgazdasági csoport*.

Az 1960. évi és az azt kiegészítő 1962. évi mezőgazdasági orientációs törvény a produktivista agrárpolitikai irányzatot érvényesítve, lehetővé tette a családi gazdaságok kereteinek meghaladását, több gazdálkodó közös gazdaságának megteremtését. Ebben a gazdálkodási formában érvényesülhetnek a méretgazdaságosság előnyei, mégpedig a mezőgazdasági termelők egy részének kiszorítása nélkül. Az együttműködés célja: jobban termelni, jobban élni. A termelőeszközök jobb kihasználása versenyelőnyt jelent. Nem hanyagolható el a mezőgazdasági termelők élet- és munkakörülményeire gyakorolt hatás sem. Főleg a fiatal nemzedék számára vonzó a munkakörülmények javításának, a kockázat és a felelősség megosztásának, a fejlesztési források koncentrálásának, a több szabadidő biztosításának lehetősége.

A közösen gazdálkodó csoportnak legfeljebb 10 tagja lehet. A gyakorlatban a 2-3 tagú csoportok vannak túlsúlyban. A csoport minden egyes tagja részt vesz a közös munkában.

A csoportosulás legfontosabb jellegzetessége, hogy tagjai megőrzik egyéni gazdálkodói státuszukat. A családi gazdaságok vezetőivel azonos gazdasági (hitel, szubvenció), szociális (társadalombiztosítási, előnyudíjazási) és pénzügyi (adózási) feltételeket élveznek. Az utóbbi azt jelenti, hogy maga a társaság nem fizet adót a tagjainak folyósított bérleti díj, munkabér, jövedelemrészesedés után. E terheket a tagok egyéni gazdálkodókra vonatkozó előírások szerint teljesítik. Ugyancsak ily módon részesülnek a mezőgazdasági termelőket megillető támogatásokban, kedvezményekben. Sőt, a nagyobb gazdaság előnyösebb megtérülési mutatói alapján a beruházási támogatások elosztásánál előnyt élvez.

Az összefogás célja, hogy a tagok által bevitt termelőeszközöket: a saját tulajdonú vagy bérelt földet, épületet, gépet, állatállományt, illetve készpénzt, továbbá a közösen vásárolt vagy bérelt termelőeszközöket közös munkával hasznosítsák. A közös tevékenység kiterjedhet az egyesülő gazdaságok teljes tevékenységére vagy annak egy részére, például egy-egy ágazatára.

A francia mezőgazdaság nagy gondja a munkából kiiregedő gazdák utánpótlása. Nagy lehetőség, hogy a csoportba belépő fiatal tag, ha a feltételeknek megfelel, jelentős összegű gazdaságalapítási támogatást és olcsó, hosszú lejáratú hitelt kaphat. Ezzel a lehetőséggel nemcsak akkor élhet, ha belépése bővíti a gazdaság működési terét, hanem akkor is, ha egy távozó tag helyébe lép. A mezőgazdaságba belépő fiatalok egyharmadát éppen így, a közösen gazdálkodó csoportok keretében tudják megnyerni.

Kezdetben az 1960-as, 1970-es években a csoportok száma lassan gyarapodott. Sok csoport 1–2 év elteltével felbomlott. Nem volt könnyű megtalálni az együttműködés minden tag számára elfogadható formáit. A csoportok száma 1970-ben alig haladta meg a 4000-et, az 1990-es évek végére számuk ennek tízszeresére, 1997-ben 43 000-re nőtt. Átlagos területük több mint kétszerese a professzionális gazdaságokénak, azok 51 ha-ával szemben 120 ha. A legújabb, 2000. évi adatok szerint a csoportok 5 millió ha-on gazdálkodnak (összehasonlításul: hazánk mezőgazdasági területe 6,2 millió ha).

Zárógondolat

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a szövetkezetek és a szövetkezési, együttműködési formák franciaországi jelentősége Dávid Csaba szavaival élve, tanulságos sikertörténet. Milyen tanulságot vonhatunk le belőle?

A magyar agrárpolitika szorgalmazza, ösztönzi a mezőgazdasági értékesítési szervezetek, szövetkezetek létesítését. A hangsúly a méretek növelésére kerül. Például a Tiszántúlon több megyét átfogó szervezet alakul, ami az első évben 500 000, a második évben 1 millió sertés értékesítését irányozza elő. Tartok tőle, hogy egy ilyen nagy, felülről szervezett egység – bárhogyan nevezzék – intézmény jellegűvé válik. A mezőgazdasági érdek érvényesítésének hasznos eszköze, de nem meríti ki a gazdálkodók közötti együttműködés, szövetkezés társadalmi-gazdasági előnyeit.

Sok érvet lehet felsorakoztatni amellet, hogy a meglévő lehetőségeken felül a mezőgazdasági sajátosságokhoz alkalmazkodó jogi keretek létrehozásával a magyar mezőgazdaságban nyissunk teret az emberi mértékű, a franciaországihoz hasonló termelői együttműködési formáknak is. Ez lehetőséget adna a mezőgazdasági termelés versenyképességének és jövedelmezőségének javítására, a vészesen fogyatkozó mezőgazdasági népesség megtartására.

Felhasznált irodalom:

- AGRESTE (2002) Graph Agri 2002. Ministère de l'Agriculture, Párizs.
 Van Bekkum, Onne-Frank–van Dijk, Gert (1997): Agricultural Cooperatives in the European Union. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest.
 Dávid Csaba (1998): Szövetkezés a francia élelmiszer-gazdaságban. Szövetkezés, XIX. 1.
 Federation Nationale des CUMA-s (1999): Les Cumas en chiffres. Párizs.
 GAEC et Société (1994, 2000): Groupements et sociétés en agriculture. Párizs.
 Gouzes, Gérard (1985): Tradition et modernité de l'agriculture. Ministère de l'Agriculture, Párizs.
 Klatzmann, Joseph (1978): L'agriculture française. Editions du Seuil, Párizs.
 Pálovics Béláné (2002): Társas gazdálkodás Franciaországban. Gazdálkodás, XLVI. 6.
 Servolin, Claude (1989): L'agriculture moderne. Editions du Seuil, Párizs.
 Takács István (2000): Gépkör – jó alternatíva? Gazdálkodás, XLVI. 4.

Dr. Szabó G. Gábor: Szövetkezeti fejlődés az európai élelmiszer-gazdaságban¹

Bevezetés

Az európai élelmiszer-gazdaságban számos országban (például Dánia, Hollandia) és szektorban (például tej, marha- és sertéshús, zöldség-gyümölcs) az elmúlt száz év során *előtérbe kerültek és megerősödtek a gazdálkodók-termelők által létrehozott koordinációs-integrációs szervezetek*. Az igazán sikeres szövetkezetek titka az *alkalmazkodás*, a megváltozott piaci és agrárpolitikai körülményekhez illeszkedő marketing, finanszírozási és szervezeti stratégiák kidolgozása és végrehajtása. *Két alapvető modell* különíthető el a termelői-szövetkezeti integráció fejlődése során: az ún. piaci ellensúlyozó erővel jellemezhető („countervailing power co-operative model”), illetve az ún. „vállalkozói” („entrepreneurial co-operative model”) szövetkezeti modell (*van Bekkum és van Dijk*, 1997 után). A tanulmány, az ún. előmozdító szövetkezetek definíciójának meghatározása és a szövetkezetek integrációs szerepének elemzése után, az említett modellek kialakulásával kapcsolatban a miértekre és a hogyanokra keresi a választ, elsősorban a közgazdaság-tudomány megközelítésével és eszközeivel, szem előtt tartva *Ihrig* kutatói példáját (1937).² A tanulmány végül kitér az ún. *alternatív szervezeti megoldások* által felvetett kihívásokra.

Vertikális koordináció és integráció az élelmiszer-gazdaságban

Peterson és Wysocki (1997) továbbfejlesztve *Barkema és Drabenstott* (1995) tipológiáját a nyílt piacoktól (külső koordináció) a teljes vertikális integrációig terjedő koordinációs skálát egy kontinuumként írják le, amelynek egyik végpontja, különleges belső koordinációt megtestesítő esete, a vertikális integráció. Összhangban a nemzetközi elméletekkel a mezőgazdaságban lezajló vertikális integrációs folyamatokat *Sárándi* (1986) szerint két formára lehet felosztani: *integráció tulajdonbavétel*, illetve *integráció szerződés útján*. A szövetkezetek általában egy különleges vegyes (hibrid) integrációs formát jelentenek, ahol egyaránt jelen van a részleges közös tulajdonra épülő integráció, valamint az azt kiegészítő különböző szerződéses kapcsolat.

A *külső koordináció* szélsőséges esete az ún. *nyíltpiaci termelés*, ekkor szerződés nélküli nagy kockázattal, ugyanakkor nagyobb „nyerési” lehetőségekkel történő termelés történik. Például a termelő nagybani piacon adja el árúját az aznap érvényes áron. *A másik végpont* a legteljesebb belső koordinációt jelentő *vertikális integráció*. A két végpont között *számos átmenet* található, melyek többnyire különböző hatókörű, idejű és részletességű szerződésekben valósulnak meg. Ahogy egyre közelebb jutunk a *vertikális integrációhoz*, annál inkább csökken a függetlensége, ugyanakkor a kockázata is a koordinált-integrált egységeknek, szervezeteknek. Minél szorosabb a kapcsolat, annál nagyobb a biztonság, de a függetlenség bizonyos fokú feladása is.

Az *új intézményi közgazdaságtan*, s azon belül különösen a *tranzakciós költségek elmélete* (*Coase*, 1937; *Williamson*, 1979) jó támpontot jelenthet a szövetkezetek gazdasági lényegének és integrációs szerepének elemzésére. A tranzakciós költségek azok a költségek, amelyek a piaci folyamatokkal, a piaci cserével kapcsolatosan merülnek fel.

A tranzakciós költségeknek alapvetően *három fajtáját* különböztetjük meg: az információs költségeket, a szerződés megkötésével, valamint a szerződés betartásával kapcsolatosan felmerülő kiadásokat (Williamson, 1979). Egy másik csoportosítás szerint, ex ante és ex post költségeket különböztethetünk meg, a szerződéskötés időpontjához viszonyítva. A tökéletlen informáltság és a tranzakciós költségek kapcsolatának továbbgondolásával foglalkozik a *tökéletlen szerződés elmélete*, amelynek szövetkezeti alkalmazására jó példa Hendrikse és Veerman (2001a).

A tranzakciós költségek annál nagyobb mértékben jelentkeznek, minél kisebb az adott szervezeti egység, hiszen számára, az információk begyűjtésétől kezdve a szerződés betartásáig, meglehetősen nagy akadályok jelentkezhetnek. A *mezőgazdasági termelőket tehát segítheti, ha például nagyobb szervezeti egységben vertikálisan integrálódnak*, s így csökkenthetik a fajlagos (egy főre vagy ügyletre jutó) tranzakciós költségeket.

Az ún. előmozdító típusú szövetkezet fogalma és a piaci ellensúlyozó erő típusú modell

Európa nyugati felében az elmúlt évszázadban *dinamikus és szerves (mezőgazdasági) szövetkezeti fejlődés* ment végbe. Az egyes országokban, illetve szektorokban eltérő a szövetkezetek jelentősége és piaci részesedése, összességében azonban megállapítható, hogy a farmerek számára *előnyöket biztosító, élet- és alkalmazkodóképes* szervezetek. Óriási jelentősége van a mezőgazdasági szövetkezeteknek *gazdasági eredményességüket* tekintve, de *foglalkozáspolitikai és vidékmegtartó, illetve -fejlesztő* szerepük is nagy.

Alapvetően *kétfajta előmozdító típusú szövetkezeti modellt* különböztethetünk meg Európában: az *ún. piaci ellensúlyozó erővel* jellemezhető („countervailing power co-operative model”), illetve az *ún. „vállalkozói”* („entrepreneurial co-operative model”) szövetkezeti modellt (van Bekkum és van Dijk, 1997 után). Mivel mindkét modell az ún. előmozdító típusú szövetkezés megnyilvánulási formája, ezért mielőtt a konkrét modellfejlődést elemeznénk, megvizsgáljuk, hogy mi a lényege a fent említett típusú szövetkezésnek.

A tanulmányban elemzett *ún. előmozdító típusú szövetkezeteket* a következő *definíció* segítségével határozhatjuk meg röviden:

„A szövetkezet egy olyan vállalkozási forma, melynek igénybe vevői egyben tulajdonosai is annak és egyben igazgatják is azt, valamint a haszonból az igénybevétel alapján részesednek.” (Barton, 1989 idézi Szabó, 1996).

Mindenképpen megállapítható, hogy a legtöbb nyugat-európai mezőgazdasági szövetkezet megfelel végső soron a Barton-féle definícióban (Barton, 1989; van Bekkum–van Dijk, 1997; Szabó, 1996) említett fontosabb jellemzőknek. A megfelelés azt jelenti, hogy *érvényesül a hármas egység*, tehát a tagok, akik igénybe veszik a szövetkezet szolgáltatásait, egyúttal tulajdonosai is annak, valamint irányítják azt, s a szövetkezeti többletből az igénybevétel, azaz a lebonyolított forgalom arányában részesednek. A fent említett meghatározása a szövetkezetnek eredetileg az USA Mezőgazdasági Minisztériuma (USDA) által finanszírozott kutatás eredménye, azonban az ún. forgalmi szférába tartozó valódi szövetkezetek mindegyike ezen elvek alapján működik. Mivel a közös tevékenység keretében termelést végző szövetkezetek meglehetősen ritkák Nyugat-Európában (Fertő, 1996a,b), ezért nyugodtan tekinthetjük a fenti hármas egység érvényesülését általánosnak. Nincs ugyanis munkavállalói dimenziója a tag-szövetkezet kapcsolatnak, mint az a termelőszövetkezetek esetében általános.

Az előzőekben említetteknek megfelelően, a szövetkezet alapvetően *háromfajta vonalon* állhat kapcsolatban a taggal: *termékvonalon, tőke tekintetében és igazgatási-*

ellenőrzési vonatkozásban. A holland és dán szövetkezetek kialakulásakor a termékvonal egyértelműen központi szerepet töltött be a tőkevonallal szemben, ugyanakkor ma egyre inkább megfigyelhető, hogy a tőkevonal is előtérbe kerül.

A mezőgazdasági szövetkezetek legfőbb célja a tag egyéni gazdaságából származó jövedelmének növelése, illetve a tag saját gazdaságukba, valamint a szövetkezetbe befektetett tőkéje megtérülésének biztosítása. A szövetkezet a taggal szemben nem törekszik nyereségre („business at cost”), csupán kiegészíti, előmozdítja a tag gazdálkodását. Ennek megfelelően, hagyományosan, a tag és a szövetkezet között csak látens piac létezik, utóbbi a tagokkal szemben elkötelezett.

A *piaci ellensúlyozó erővel jellemezhető* („countervailing power”) szövetkezeti modell *fontosabb jellegzetességeit van Bekkum és van Dijk (1997) alapján foglaljuk össze:*

- a szövetkezet változó és nyitott létszámú egyesületként működik,
- az alacsony kamat, melyet a szövetkezetbe befektetett tőkére fizetnek, megnöveli az árszínvonalat, hiszen nem kell megfizetni a tőke valós ellenértékét, s ez magasabb értékesítési termékárat biztosít a tagok számára,
- a tagok sokszor személyükkel garantálják a felvett hitelt, mely az előző pontban említett problémához vezet,
- a szállítási kötelezettség biztosítja a nyersanyag-ellátottságot,
- az átvételi kötelezettség csökkenti a tagok piaci kockázatát,
- a tagok számára egyenlő árak révén a hatékonyabb gazdák finanszírozzák a gyengébbeket,
- társadalmi célok és értékek, valamint a szövetkezet világnézeti, vallási, faji stb. semlegessége megkönnyíti újabb tagok toborzását,
- az új tagoknak legtöbbször nem kell hozzájárulni arányosan a szövetkezet addig felhalmozott vagyonához,
- a tagok egyenlő kezelésének (például egy tag – egy szavazat) elve csökkenti a taggá válás és a kilépés kockázatát.

A tanulmányban elemzett két modell eltérő kialakulásában a korabeli, illetve a jelenlegi gazdasági helyzet játszik szerepet. A *klasszikus szövetkezetek* elterjedésekor, melyek különböző formaváltozatai a *piaci ellensúlyozó erő* kiépítését tüzték ki céljukként, meghatározó volt a mezőgazdasági *termelők kiszolgáltatottsága* a vertikum alsó és felső részének vállalataival szemben, amelyek sokszor monopolpozícióban, jelentős alku-előnytel tárgyalhattak a piacon túl kicsi (piacra vitt mennyiség, elégtelen információ, romlandó és változó minőség stb. miatt) termelőkkel. Értelemszerűen tehát a nyersanyag biztosítása és lehetőség szerint a *végtermék piacra* való bejutása, s minél nagyobb piaci részesedés szerzése volt a legfontosabb cél. Ennek érdekében alakultak ki a szövetkezeti kapcsolatok azon formái, melyek szövetkezeti alapelvek formájában, formális és jogi biztosítékot nyújtottak. Elősegítette a szövetkezetek elterjedését, hogy a *tagság meglehetősen homogén* volt, így hasonlóképpen lehetett minden tagot kezelni. Egyértelműen a *méretgazdaságosság* állt a szövetkezet működésének középpontjában. Nem játszottak kiemelkedő szerepet a fogyasztói szokásokban az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változások, bár a *minőségi követelmények* teljesítését szintén szövetkezeti alapon voltak képesek a gazdák *önerőből* teljesíteni, s ezzel a mennyiség mellett a minőség oldaláról is életben tudták tartani a versenyt a (nem a termelők-gazdálkodók tulajdonában levő) kereskedelmi és élelmiszer-ipari vállalatokkal szemben. A kilencvenes évek azonban lényeges változásokat hoztak a szövetkezetek működését alapvetően meghatározó agrárpolitikai és piaci viszonyokban, melyek lényegileg befolyásolták a szövetkezetek eredményességét, valamint stratégiáikat.

A szövetkezet kiemelkedő szerepe a vertikális integráció szempontjából

Az egyes termékpályák bizonyos szakaszait integráló szövetkezetek tehát eleinte a piacon velük szemben monopolhelyzetben levő kereskedelmi és ipari szervezetek ellen jöttek létre, hogy *egyfajta piaci ellensúlyozó erőt* alkossanak a termelők számára.

Klasszikusan a szövetkezetek a *vertikális koordináció legszorosabb formáját, a vertikális integrációt* valósították meg. Az utóbbit általában jellemző *tulajdoni egybefonódás* azonban *csak részleges*, így a szövetkezetek lényegesen különböznek más, nem termelői integrációtól. A modern, jól működő (ún. vállalkozói vagy új generációs szövetkezetek) esetében az integráció másik fő vonala a *különböző típusú szerződéseken* keresztül megvalósuló esetek, melyek kiegészítik és átalakítják a hagyományos tag–szövetkezet viszonyt, hiszen sokszor a tagok egymással is versenyeznek. Utóbbi oka, hogy a nagy piaci verseny miatt a szövetkezetek kénytelenek speciális termékeket előállítani, ahhoz viszont kiváló minőségű alapanyagra van szükség. Nem tartható tehát az a korábbi gyakorlat, hogy a tagok a szövetkezeteken keresztül minden minőségű és bármilyen mennyiségű terméket értékesíthetnek. Az említett szövetkezetek tehát a *tulajdonosi és szerződési integráció speciális esetei*, hiszen a tagok mindkét módon kötődnek a szövetkezethez.

Az *előmozdító típusú szövetkezetek kiemelkedő szerepe a vertikális integráció szempontjából* a következőkben foglalható össze:

- új piacok megszerzése és megtartása hosszú távon is,
- a technológiai és a piaci kockázat csökkentése,
- nagy hozzáadott értékű tevékenységek végzése,
- nagyobb hatás a piacra és az árakra,
- a tranzakciós költségek csökkentése,
- a fogyasztó közelebb hozatala a termelőhöz, s így az információs költségek csökkentése,
- a marketingcsatorna egy másik szintjéről a jövedelem egy részének a termelő számára való „biztosítása”.

Összességében a szövetkezetek vertikális integrációban betöltött szerepe a termelőktagok *technológiai és piaci hatékonyságának növelésében*, s ennek révén jövedelmi pozícióiknak, függetlenségük (az alternatív integrációs mechanizmusokhoz képest) nagyfokú megőrzése melletti erősítésében áll.

Új marketingstratégiák és követelményeik: pótlólagos kockázatviselő tőke bevonása

A kilencvenes években az európai agrárpolitikában, a világkereskedelemben és fogyasztói szemléletben bekövetkező változások meghatározóak voltak, amelyeknek fő következménye, hogy a szövetkezeteknek egy liberálisabb gazdasági környezetben kell helytállni, s a befektetés-orientált gazdasági vállalkozásokkal versenyezni az egyre telítettebbé váló piacon. A szövetkezetek az európai élelmiszer-gazdaságban bekövetkezett és racionálisan várható változásoknak csak akkor felelhetnek meg, ha különböző növekedési és fejlődési szabályoknak (méretgazdaságosság, koncentráció, valorizáció, diverzifikáció) eleget tesznek, s melyekhez való alkalmazkodás a klasszikus szövetkezeti alapelvek (SZNSZ, 1995) érvényesülését, illetve az eddigi európai gyakorlat folytatását legalábbis nem segítik elő, mint azt az előző pontban megvizsgáltuk.

Az európai agrárpolitika és agrárgazdaság változásai (Fertő, 1999; Szabó, 2001) új marketingstratégiák bevezetését, a szövetkezetek üzleti tevékenységének kiterjesztését teszik

szükségessé. Ennek *elsődleges feltétele*, a szemléletben bekövetkező szükségszerű változás mellett, a kutatásokhoz (K+F), az új márkák bevezetéséhez, a terjeszkedéshez (vállalatok felvásárlása, lehetőleg bevezetett márkanévvel; beolvasztás; egyesülés; leányvállalatok alapítása stb.), illetve az alapvető gazdasági tevékenységgel nem szorosan összefüggő tevékenységek folytatásához szükséges *óriási pótlólagos tőke, befektetés bevonásának lehetősége* (Poppe, 1993; Szabó, 1995, 1996, 2002).

Különösen fontos az önálló és erős márkanévek kifejlesztése, melynek akadálya, hogy *hagyományosan a szükséges pótlólagos befektetés csak a tagoktól* származhat. A bankok csak korlátozottan jöhetnek szóba utóbbi biztosításánál, a farmertagok pedig nem minden esetben képesek, illetve hajlandók plusz investícióra. Az új marketingstratégiák megvalósításához tehát *elengedhetetlen a külső kockázatviselő tőkebevonása*.

Annak érdekében, hogy a pótlólagos befektetéseket kezelni és hatásukat egyértelműen mérni lehessen, az új szövetkezeti stratégiák, amelyek valószínűleg valamilyen holding formában fognak testet ölteni (Zwanenberg, 1993, 1994), szükségessé teszik a belső szervezeti kérdések előtérbe kerülését. Ennek egyik *alapeleme az első és második szintű tevékenységek* („first and second stage activities”) *elválasztása*. A két szint elválasztása lehetővé teszi a hozzáadott érték és a befektetés megtérülésének tisztábban látását. Finanszírozási szempontból pedig azért jelentős, mert a *második csoportba tartozó tevékenységek kezelhetőek tisztán befektetés-megtérülési alapon*, s ez lehetővé teszi a menedzsment számára a tagok felé való könnyebb elszámolást, és elősegíti a külső kockázatviselő tőke potenciális bekapcsolását a folyamatba, a tőkepiacon keresztül (Poppe, 1993).

A második szintű tevékenységet folytató leányvállalatok, alvállalatok célja egyértelműen a *profit termelése*, s ennek érdekében szabad kezdet kell, hogy kapjanak a nyersanyag vásárlásában, hiszen ez segíti őket a piachoz való alkalmazkodásban. A szövetkezetek jövőben várható nemzetközi tevékenységének kiszélesedésével ez a beszerzés történhet akár külföldről is, ha ott olcsóbban jut hozzá a vállalat. Az előzőekben vázolt főbb vonalak alapján felépülő *speciális szövetkezeti holding* lehetővé teszi a tagok befolyását a tevékenységre, illetve fenntart a régióban egyfajta *állandó igényt a nyersanyagra* (feltéve, ha a tagok megfelelő minőségben tudják előállítani), ugyanakkor *nem a tagoknak kell az összes tőkét biztosítani* (Poppe, 1993).

Hasonlóképpen nagy szerepe van az egyre erősödő ún. *nemzetközivé válási folyamatban* az említett szervezeti megoldásoknak, hiszen ezek segítségével valósítják meg *nemzetközi marketingexpanziójukat* a legnagyobb európai szövetkezetek. A holding formán kívül alkalmazzák a belföldön is előszeretettel használt *szervezeti stratégiai változásokat*, mint például leányvállalatok alapítása, fúziók, egyesülések végrehajtása, illetve stratégiai szövetségek kötése. A nagysággal és a méretek növekedésével természetesen együtt jár a tagok és a szövetkezet kapcsolatának elhidegülése, a tagok gyakran nagyon személytelennek érzik azt, különösen, ha kiterjedt külföldi befektetéseket eszközöl szövetkezetük. Nem látják át a stratégiát, s ez a szövetkezet működését alapvetően befolyásolhatja. Ezen segíthet a már említett működőképes és kölcsönös kommunikáció, melynek során a tagok úgy érzik, hogy őket is bevonják a főbb döntéshozatali folyamatokba.

Problémák az új stratégiák végrehajtásával és a szükséges pótlólagos tőkével kapcsolatban a hagyományos (piaci ellensúlyozó erő típusú) szövetkezetekben (van Bekkum és van Dijk, 1997):

a tagok nem mindig tudnak elegendő tőkét biztosítani, ezért nem optimális befektetési struktúra alakul ki,

a nagy befektetések, ha a közös vagyomból finanszírozottak, torzíthatják a szövetkezet által a tagnak fizetett termékárakat,

a tagok megpróbálnak fizetés nélkül előnyökhöz jutni, azaz a potyautas szindróma érvényesül,

sok befektetés nem a tagok érdekeit szolgálja, illetve ők ezt nem látják át (horizont probléma),

sok tagnak van problémája a szövetkezettel való kapcsolattartással, a szövetkezet működésének áttekintésével, illetve irányítói (kontrol) szerepének gyakorlásával,

problémát jelent, ha a feldolgozó és/vagy marketingszövetkezet nem képes a tagok által beszállított nyersanyagot mennyiségi és minőségi szempontból kontrollálni,

a tagok „keresztbe támogatottsága” csökkenti a hatékonyságot mind a tagok, mind a szövetkezet szintjén.

Azért, hogy a szövetkezetek továbbra is teljesíteni tudják alapvető célkitűzésüket, szükséges volt, hogy egy olyan szervezet jöjjön létre, mely az előzőekben említett új stratégiákat a gyorsan változó piaci viszonyokhoz rugalmasabban alkalmazkodva képes megvalósítani, mindenekelőtt a szükséges pótlólagos tőkét biztosítani. Ez a követelmény azonban alapvető új finanszírozási és szervezeti kereteket eredményezett.

Új szervezeti formák: változó szövetkezeti modell – a jövő?!

Nézzük tehát, milyen jellegzetességei vannak a születendő új, ún. vállalkozói modellnek, amely kialakulásakor már a megváltozott piaci és agrárpolitikai viszonyokhoz kellett, hogy alkalmazkodjon. A szövetkezetek számos szektorban (például holland tej és virág, dán tej és sertéshús) *meghatározó piaci részesedéssel* rendelkeznek, viszont a fokozódó versenyben egyre nagyobb hozzáadott értékű termékek előállításával és a fogyasztói igényekhez való teljesebb és gyorsabb alkalmazkodással kell, hogy érvényre juttassák tagjaik alapvető gazdasági érdekeit. A *vertikális integráció minél teljesebb kiépítése mellett* számos új marketingstratégiai elemmel kell bővülnie a szövetkezetek tevékenységének, ha ezt a modellt választják. A szövetkezeti fejlődés magasabb lépcsőfoka ez a modell, sokszor a tőketársaságoktól való formai különbözőség határmezsgyéjén mozog. Éppen ebből a szempontból van szükség az adott országra és szektorra speciálisan jellemző „szövetkezeti identitás” és szövetkezeti alapelvek (Szabó, 1996, 1997) világos meghatározására, hiszen a cél és funkció mellett ezek bizonyítják, hogy a szervezet valóban szövetkezet.

Az előző pontban felsorolt jellemzőkkel rendelkező, viszont a nagy hozzáadott értékű tevékenységekbe belekóstoló „piaci ellensúlyozó modell” esetében a problémák többsége az ún. ügynök-megbízó problémára vezethető vissza, s megoldást a szövetkezeti részjegyek egy részének forgalmazhatósága jelentene, valamint az ún. reziduális tulajdonosi jogosítványok konkretizálása. Ennek megfelelően az ún. vállalkozói („entrepreneurial”) szövetkezeti modellnek a korábbi modelltől való főbb eltérő jellegzetességei a következők (van Bekkum és van Dijk, 1997):

néhány forgalomképes szövetkezeti értékpapír (speciális kötvények, részjegyek stb.),
külső befektetők, mint tulajdonostársak bevonása, főként a nagy hozzáadott értékű tevékenységek finanszírozásához,

szigorúan meghatározott termékpálya-menedzsment, amely mennyiségi és minőségi kérdésekre is kiterjed,

esetlegesen zárt tagság,

a tagok számára szigorú termelési előírások,
a tagok nem megfelelő szállítási idejű, minőségű stb. termékeinek visszautasítása.

Az előzőekben említetteknek megfelelően az európai szövetkezeteknek *át kell gondolniuk a pótlólagos tőke bevonásához szükséges alapszabálybeli és szervezeti változásokat*. A következő évek legizgalmasabb kérdése a tagoktól származó befektetés szükségességének és honorálásának nagyobb hangsúlyozása mellett, a szövetkezet tevékenységének és szervezetének világosabbá, vonzóbbá tétele a nem tagoktól származó (külső kockázatviselő) tőke számára. Érdekes még a korlátozott tőkeamat elvének háttérbe szorulása is. A szövetkezeti vezetők azonban igyekeznek természetesen a tagságot is, a *tőkevonalon keresztül is, érdekeltté tenni* a szövetkezet működésének sikerében, s ennek érdekében speciális finanszírozási megoldásokat keresnek, például különleges (akár osztalékot is fizető) részjegyeket; névre szóló, kamatozó számlákat stb. vezetnek be (*van Bekkum és van Dijk, 1997; van Dijk, 1997*).

Fontos, hogy az ún. vállalkozói szövetkezetek már *speciális minőségi és szállítási követelményeket szabnak a tagok számára, s versenyeztetik őket* annak érdekében, hogy a piacon meglévő speciális marketingrecepteket tudjanak betölteni, s ezáltal a tagok jövedelmét növelni (mint elsődleges cél).

A felsoroltak alapján látható, hogy a farmertagok gazdálkodása számára továbbra is *versenyképességet biztosító, nagy hozzáadott értéket előállító* élelmiszer-gazdasági szövetkezetek több ponton meghaladják a klasszikus szövetkezeti elveket, de teszik ezt a tagok érdekében. *Ihrig* alapvető művében (1937) leszögezte, hogy a szövetkezeti elvek nem merev szabályok, csupán *az a lényeges, hogy az ún. előmozdítási elv érvényesüljön, azaz a tag érdeke álljon az első helyen*. A nyugat-európai szövetkezeti fejlődés maradéktalanul betartotta ezt a szabályt, s számos országban és ágazatban sikerrel keresik és használják az új lehetőségeket. Formálódó szövetkezeti struktúránk számára fontos, hogy nyomon kísérjük a legfontosabb változásokat.

Az ún. alternatív szervezeti megoldások

Van-e valami korlátja az előző pontban felsorolt szövetkezeti előnyöknek, különösen pedig *a tranzakciós költségek csökkentésének* az élelmiszer-gazdaságban most zajló folyamatok fényében? Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy a differenciált, azaz megkülönböztetett, márkázott termékekkel rendelkező piacon a szövetkezeteknek szükségük van pótlólagos kockázatviselő tőkére, hogy versenyezni tudjanak. Utóbbi biztosítása azonban talán a legnehezebb feladat, tekintettel pénzügyi struktúrájukra. Ezek után felmerül a kérdés: *milyen körülmények között jobb egy másik szervezeti formát (rt. kft. stb.) választani*, annak ellenére, hogy a szövetkezetek általában csökkentik az egy termelőre, illetve ügyletre jutó tranzakciós költségeket és képesek az ún. hold-up probléma bizonyos aspektusainak megoldására.

A „hold-up” azaz a kapcsolat fenntartásának problémája akkor merül fel, ha egy szerződéses kapcsolatban az *egyik fél visszaél a másik kiszolgáltatottságával, melyet a tranzakció-specifikus beruházások megléte okoz* (Royer, 1999). Az előző pontokban említett jellegzetességek (eszközspecifikusság, bizonytalanság stb.) miatt a „hold-up” probléma elsősorban a zöldség-gyümölcs- és a tejszektorban jelentős, ennél fogva érthető, hogy különösen ezeken a területeken nagy a szövetkezetek piaci részesedése (Staatz, 1984; van Bekkum-van Dijk, 1997; Kyriakopoulos, 2000). *A marketingszövetkezetek tagjai nem fél-*

nek, hogy miután megépítették-megvásárolták a kapcsolat szempontjából különleges, specifikus eszközöket, a másik fél (például feldolgozó vagy nagykereskedő) meggondolja magát és kényszeríti őket egy alacsonyabb ár elfogadására, el nem fogadás esetén a szerződés felmondását helyezve kilátásba.

Azonban a megfelelő irányítási struktúrát keresve két különböző „hold-up” problémát kell megkülönböztetnünk: az első, a *betakarítás után fellépő értékesítési kiszolgáltatottság*, különösen romlandó termékek esetében; a másik a *szükséges külső kockázatviselő tőke bevonása* (Hendrikse-Veerman, 2001b).

A marketingszövetkezetek piaci ellensúlyozó erő jellege miatt *mindkét fent említett probléma megoldható, ha a piac homogén termékekből áll, illetve a szükséges befektetések nem specifikusak*. Azonban akkor, ha *differenciált termékpiacról* van szó, a szövetkezetek sokszor *nem képesek a speciális befektetéseket eszközölni, például önálló márkanéveket kialakítani* (Hendrikse-Veerman, 2001b). A demokratikus döntéshozási mechanizmus egyre problémásabbá válik (Hendrikse-Veerman, 2001b), különösen, *ha a tagság egyre heterogénabb, így a belső szervezési költségek is egyre nagyobbak lesznek* (Harte, 1997). Az is az igazsághoz tartozik, hogy a gazdálkodónak mérlegelnie kell, hogy a saját gazdaságába fektessen be vagy a szövetkezetbe. Ennek megfelelően a *további vertikális integrációt megvalósító pótlólagos befektetések versenyeznek a saját gazdaságba való beruházásokkal*. Szintén meglehetősen nehéz külső kockázatviselő tőkéhez jutni, mert a szövetkezet demokratikus döntési rendszerre (1 tag – 1 szavazat) és a tagsági kontroll elve alapján a *feltételek meglehetősen kedvezőtlenek a külső befektetők számára*. Ennek megfelelően a második „hold-up” probléma megoldása nehezen képzelhető el szövetkezeti formában, a szervezetnek át kell alakulnia, például gazdasági társasággá³.

Összességében megállapítható tehát, hogy a *szövetkezeteknek jelentős szerepük lehet, amikor egy piac nem működik megfelelően*, különösen gyorsan romló termékek, mint például tej és zöldség-gyümölcs esetében, valamint amikor a piac nem telített. Amikor tehát a piaci mechanizmus jól működik és a tranzakciós költségek nem igazán nagyok a belső szervezési költségekhez képest, akkor a vertikális integráció és a szövetkezeti forma nem bír olyan nagy vonzerővel mint az előző esetben (Harte, 1997).

Hendrikse–Veerman (2001a) szerint *tehát amikor a piac differenciált, és meglehetősen nagy pótlólagos befektetések szükségesek, akkor nem a szövetkezeti forma a legmegfelelőbb*. A szerzők olyan *irányítási struktúrát* (például termelői egyesületet, beszállítói vállalatokat) tartanak megfelelőnek, amelyekben a tagoknak (gazdálkodóknak) *sokkal kevesebb döntési jogkörük van*. Más szerzők (Sykuta–Cook, 2001) szerint *alternatív szervezeti formák* jönnek létre, ahol (szövetkezeti) részjegyek, *üzletrészek átruházhatók, illetve a gazdálkodás eredményességével összefüggően legalább bizonyos típusú értékpapírok árfolyama ingadozhat*, mint a részvények esetében.

Empirikus kutatások sajnos nagyon csekély számban valósultak meg ezen a területen, s azok is néhol ellentétes eredményeket mutatnak, így *nem igazolták egyértelműen, de nem is vetették el a szövetkezetek létjogosultságát a jövőre nézve*. Adva van tehát egy használhatónak tűnő elméleti háttér (tranzakciós költségek elmélete), és nyitott a terület a kutatók előtt. Újabb kutatásainkban és tanulmányainkban mi is kísérletet teszünk a különböző termelői koordinációs formák összehasonlítására.

Jegyzetek

¹ A tanulmány az F 025983 és F 038082 sz. OTKA-kutatási témák, illetve az FKFP 0505/2000 sz. pályázat keretében készült.

² „Ez a munka nem programot vagy propagandát fejt ki. Tényeket ír le és összefüggéseket keres a közgazda szemével. Lehet, hogy egyes megállapításai ábrándokat tépnek szét; ezzel szemben mások talán oly igazságokra mutatnak rá, melyek a szövetkezetek jelentőségének elismerését és érvényesülését annál is inkább előmozdíthatják, mert az elfogultságtól mentes közgazdasági igazság kutatása során kerültek napfényre.” (Ihrig Károly: A szövetkezetek a közgazdaságban. A szerző magánkiadása, 1937, Előszó).

³ Éppen ezért most futó (F F038082) sz. OTKA kutatásunkban a termelői koordinációs és integrációs mechanizmusokat vizsgáljuk, nem pedig nevesítve csupán a szövetkezeteket.

Felhasznált irodalom:

Barkema, A.–Drabenstott, M. (1995): The Many Paths of Vertical Coordination: Structural Implications for U.S. Food system. *Agribusiness*, Vol. 11: 483-492.

Barton, D. G. (1989): What is a Cooperative? In Cobia, D. W. (ed): *Cooperatives in Agriculture*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1–20.

Van Bekkum, O. F. (2001): *Cooperative Models and Farm Policy Reform*. Assen: Van Gorcum.

Van Bekkum, O. F.–Van Dijk, G. (eds) (1997): *Agricultural Cooperatives in the European Union*. Assen: Van Gorcum.

Van Bekkum–O. F., Schilthuis, G. (eds) (2000): *Agricultural Cooperatives in Central Europe*. Assen: Van Gorcum.

Coase, R. (1937): The Nature of the Firm. *Econometrica* Vol. 4: 386–405.

Cook, M. L. (1995): The Future of U.S. Agricultural Cooperatives: A Neo-Institutional Approach. *American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 77: 1153–1159.

Van Dijk, G. (1997): Implementing the Sixth Reason for Co-operation: New Generation Co-operatives in Agribusiness. In Nilsson, J.–Van Dijk, G. (eds): *Strategies and Structures in the Agro-food Industries*. Assen: Van Gorcum.

Fertő I. (1996a): A mezőgazdaság a piacgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 43, 2. sz. 114–127.

Fertő, I. (1996b): Vertikális koordináció a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 43, 11. sz. 957–971.

Fertő I. (1999): Az agrárpolitika modelljei. Osiris Kiadó, Budapest.

Gow, H. R.–Swinnen, J. F. M. (1998): Up- and down-stream restructuring, foreign direct investment and hold-ups in agricultural transition. *European Review of Agricultural Economics*, Vol. 24: 331–350.

Hakelius, K. (1996): *Cooperative Values – Farmers' Cooperatives in the Minds of the Farmers*. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences, Dissertations 23.

Harte, N. L. (1997): Creeping Privatisation of Irish Cooperatives: A Transaction Cost Explanation. Nilsson, J.–Van Dijk, G. (eds): In *Strategies and Structures in the Agro-Food Industries*. Assen: Van Gorcum: Assen, 31–53.

Hendrikse, G. W. J.–Veerman, C. P. (2001a): Marketing Co-operatives: An Incomplete Contracting Perspective. *Journal of Agricultural Economics*. Vol. 52, No. 1: 53–64.

- Hendrikse, G. W. J.–Veerman, C. P. (2001b): Marketing co-operatives and financial structure: a transaction costs economic analysis. *Agricultural Economics*. Vol. 26: 205–216.
- Ihrig K. (1937): *A szövözetek a közgazdaságban*. A szerző saját kiadása, Budapest.
- King, R. P. (1992): Management and Financing of Vertical Coordination: An Overview. *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 74, No. 5: 1217–1218.
- Kyriakopoulos, K. (2000): *The Market Orientation of Cooperative Organizations*. Assen: Van Gorcum.
- Lehota J. (2000): A piaci intézményrendszer, szervezetek szerepe és funkciói (Market institutional system, role and functions of institutions). *Élelmiszermarketing-tudomány*, No. 2: 3–11.
- Levay, C. (1983): Agricultural Co-operative Theory: A Review. *Journal of Agricultural Economics*. Vol. 34, No. 1: 1–44.
- Meulenberg, M. T. G. (1997): Evolution of agricultural marketing institutions: a channel approach. In: Wierenga, B., Van Tilburg, A.–Grunert, K.–Steenkamp, J.-B. E. M.–Wedel, M. (eds): *Agricultural Marketing and Consumer Behavior in a Changing World*. Boston–London–Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 95–108.
- Meulenberg, M. T. G. (2000): Voluntary marketing institutions in food marketing systems. In: Van Tilburg, A.–Moll, H. A. J.–Kuyvenhoven, A. (eds): *Agricultural Markets beyond Liberalization*. Boston–London–Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 213–233.
- Nilsson, J. (1997): New Generation Farmer Co-ops. *Review of International Co-operation*, Vol. 90, No. 1: 32–38.
- Nilsson, J. (1998): The Emergence of New Organisational Models for Agricultural Co-operatives. *Swedish Journal of Agricultural Research*, Vol. 28: 39–47.
- Den Ouden, M.–Dijkhuizen, A. A.–Huirne, R. B. M.–Zuurbier, P. J. P. (1996): Vertical Cooperation in Agricultural Production-Marketing Chains, with Special Reference to Product Differentiation in Pork. *Agribusiness*, Vol. 12, No. 3: 277–290.
- Ollila, P. (1989): Coordination of supply and demand in the dairy marketing system with special emphasis on the potential role of farmer cooperatives as coordinating institutions. *Journal of Agricultural Science in Finland*, Vol. 61, No. 3: 143–321.
- Ollila, P. (1994): Farmers' cooperatives as Market Coordinating Institutions. *Annals of Public and Cooperative Economics*, Vol. 65, No. 1: 81–102.
- Ollila, P.–Nilsson, J. (1995): The Position of Agricultural Cooperatives in the Changing Food Industry of Europe. Paper presented at the Workshop on „*Institutional Changes in the Globalized Food Sector – Agricultural Cooperatives, Multinationals...*”, held at the European Institute for Advanced Studies in Management, Brussels, April 27–28, 1995.
- Ollila, P.–Nilsson, J. (1997): The Position of Agricultural Cooperatives in the Changing Food Industry of Europe. In Nilsson, J.–Van Dijk, G. (eds): *Strategies and Structures in the Agro-Food Industries*, Assen: Van Gorcum, 131–150.
- Peterson, H. C.–Wysocki, A. (1997): The Vertical Coordination Continuum and the Determinants of Firm-Level Coordination Strategy. *Michigan State University, Staff Paper*, No. 97. 64.
- Poppe, K. J. (1993): Financing in Western European Agriculture: A Comparative Perspective. In: Silvis, H. J. (ed.): *Capital and Finance in Western and Eastern European Agriculture*, Wageningen Agricultural University, 1993, 13–55.
- Royer, J. S. (1999): Co-operative Organisational Strategies: A Neo-Institutional Digest. *Journal of Cooperatives*, Vol. 14. 44–67.
- Rakholt, P. O. (1999): Strengths and weaknesses of the co-operative form; A Matter of

- Perspective and Opinion. *Paper presented at the ICA International Research Conference, Quebec, 28–29 August 1999.*
- Sárándi I. (1986): *A mezőgazdasági termékgazdaság joga.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Staatz, J. M. (1984): *A Theoretical Perspective on the Behaviour of Farmers' Cooperatives.* Michigan State University, Ph.D. Dissertation.
- Staatz, J. M. (1989): Farmer Cooperative Theory: Recent Developments. *ACS Research Report No. 84,* June 1984, US Department of Agriculture.
- Sykuta, M. E.–Cook, M. L. (2001): A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives. *American Journal of Agricultural Economics,* Vol. 83, Number 5: 1273–1279.
- Szabó G. G. (1995): A holland mezőgazdasági szövetkezés legújabb kihívásai. *Szövetkezés,* Vol. 16, 1. sz. 49–60.
- Szabó G. G. (1996): A szövetkezés gazdasági lényege Ihrig Károly elméletében, valamint a dán és a holland élelmiszer-gazdaságban. *Kandidátusi értekezés,* Budapest–Kaposvár.
- Szabó G. G. (1997): Usefulness and possibilities of using the „co-operative identity” concept in economic analysis of co-operatives. *Acta Agraria Kaposváriensis* (1) 1. 67–79.
- Szabó G. (2001): Az Európai Unió agrárpolitikája (*Egyetemi jegyzet*). Debreceni Egyetem, 2001.
- Szabó G. G. (2002): A szövetkezeti vertikális integráció fejlődése az élelmiszer-gazdaságban (Development of Vertical Integration by Co-operatives in the Agri-food Economy). *Közgazdasági Szemle,* No. 3: 235–251.
- SZNSZ (1995): A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének állásfoglalása a szövetkezeti identitásról. *Szövetkezés,* Vol. 16, 2. szám. 77–78.
- Williamson, O. E. (1985): *The Economic Institutions Of Capitalism.* Free Press, New York.
- Williamson, O. E. (1979): Transaction-Cost Economics: The Governance Of Contractual Relations. *Journal Of Law And Economics* 22 (2) October 233–261
- Zwanenberg, A., Dijsselbloem, J., Peerbooms, J., De Jong, G. (1992): *Financing Methods in Irish Dairy Co-operatives from a Dutch Point of View.* NCR-FNZ.
- Zwanenberg, A. (1993): The Complications of Financing Dairy Cooperatives. Paper for The 32nd EAAE-seminar: *Capital and Finance in West- and East-European Agriculture,* March 22–23, 1993, Wageningen, the Netherlands.
- Zwanenberg, A. (1994): Cooperative strategies in European milk processing. Paper for the *EDF-congress,* 7–9 September 1994, Aarhus, Denmark (kézirat).

Hunyadi Attila:
*A személy- és közösségközpontú szövetkezeti értékrend
kialakulása a különböző szövetkezeti típusokban*

A szövetkezet olyan intézmény, amely sajátos etikai értékrendet érvényesít a gazdasági életben. A szövetkezeti értékrend szerint *az ember a gazdaság szubjektuma*, nem pedig egyszerű objektum egy személytelen, imperszonális mechanizmusban. Meghaladva a profitelv kizárólagosságát, a szövetkezeti intézmény *alapértéke és alapegysége az emberi személy*, létmótvuma pedig a tagjainak nyújtott szolgáltatás. Mindazonáltal ez a gazdaságetika nem a gazdasági törvényszerűségeket szorítja háttérbe, hanem a mindenkori *tisztességes verseny és esélyegyenlőség* kereteit képes fenntarthatóan biztosítani *piacgazdasági* környezetben.

Tanulmányom a szövetkezeti értékrend történelmi kialakulásának gazdasági és társadalmi körülményeit elemzi azon funkciók mentén, amelyeket a szövetkezetek hagyományosan betöltenek: 1. Infrastruktúráteremtő/piackiegyensúlyozó szerep; 2. Értéktöbbletteremtő erő; 3. Foglalkoztatás- és szociálpolitikai szerep; 4. Kulturális szerep; 5. Társadalmi, piacgazdasági funkció. Azt próbálom végigkövetni, milyen történelmi körülmények között alakult ki a szövetkezeti értékrend, és hogyan érvényesült ez az értékrend a gazdasági vállalkozás folyamán a különböző szövetkezeti típusokban, milyen helyet foglalnak el a szövetkezetek a gazdaság- és társadalompolitikákban, az oktatásban és a környezetvédelemben.

A fogyasztási szövetkezeti típus kialakulása

A szövetkezeti típusok közül a háztartási-fogyasztási cikkek beszerzésére alakult szövetkezetek tekinthetők az első modern szövetkezeteknek. A 19. század elején, amikor a fogyasztási szövetkezetek létrejönnek Angliában, még a politikában sem volt magától értetődő a demokratikus, önkormányzati, részvételi, etikai értékek alkalmazása. Miközben Angliában az 1830–1840-es években különböző politikai-társadalmi mozgalmak (luddizmus, chartizmus) országos szintű politikai követelésekkel álltak elő (általános választójogot, titkos szavazást, a választókörizetek újrafelosztását kívánták elérni), a szövetkezetek az önszegélyező egyesületekből kinőve önerőből, a nagypolitikától függetlenül próbáltak a szegényebb városi lakosság, munkásság rossz gazdasági és szociális-kulturális helyzetén javítani. Angliában a kézművesek már a 18. században megalakították helyi szervezeteiket, amelyek közös akciókkal próbáltak meg jobb munkakörülményeket kikényszeríteni a munkaadóktól. Ezeket az egyleteket 1799-ben a *Combination Act* törvénybe iktatásával betiltották.¹ A *Combination Act* 1824. évi hatályon kívül helyezése után azonban a kézművesek ismét nagy számban alakítottak helyi önszegélyező egyesületeket. Ezek célja kölcsönös segélynyújtás volt pénzügyi támogatás révén betegség vagy elhalálozás esetén, továbbá a kapitalista gyárosok monopóliumaitól való függetlenedés céljából a saját hitelrendszer megszervezésével és néha oktatás biztosításával próbáltak saját manufaktúrákat alapítani. Mivel a gyártulajdonosok általában a kiskereskedelmet is monopolizálták (a 'truck system'-nek megfelelően valamely gyár alkalmazottai a fizetés egy tekintélyes részét

olyan vásárlási jegyekben kapták, amelyekkel csak a gyáros üzletében vásárolhattak), ez az áruzsora hitelben vásárlásra kényszerítette a munkásokat, a „hitelfogság” pedig hosszú évtizedekre kiszolgáltatta őket a gyáros visszaéléseinek. Ilyen körülmények közepette és mintegy a monopóliumok ellensúlyaként jöttek létre Európa-szerte – a karitatív és önszervező, kölcsönös biztosítási egyesületek és baráti társaságok mellett – a *szövetkezetek* is. Kialakult az a szövetkezeti értékrend, amely korszerűsítő módosításokkal ugyan, de ma is érvényes, és a szövetkezetek, a társadalomtudományok, valamint a helyi és nemzetközi szervezetek ezek alapján határozzák meg a szövetkezeti jelleget.

A *szövetkezeti alapelveket* már az első életképesnek bizonyult szövetkezet alapszabályában megfogalmazták 1844-ben, a Manchester melletti rochdale-i takácsok. Ettől az időponttól számíthatjuk tehát a modern szövetkezeti vállalati forma létrejöttét. Az előző utópikus (oweni, fourrieri) formáktól eltérően a rochdale-i szövetkezet *szakosodott gazdasági szervezet*, amely az adott piaci viszonyok között működik (ez esetben még főleg fogyasztási cikkek beszerzése terén). Az erkölcsi szándékok fontosak, ám épp a szövetkezet révén válnak megvalósíthatókká a tagok ideáljai (például gyermekek iskoláztatása). A szövetkezeti együttműködés (practical co-operation) nem önmagában vett cél (nem akarja megtestesíteni az oweni társadalmi ideált), hanem *eszköz*, amely olyan szükségleteket lát el, amelyekről az alapító személyek úgy gondolják, más formában nem érnék el. Célja *gazdaságilag*: olyan meghatározott funkciókat teljesíteni, amelyek hozzásegíthetik a tagokat jobb körülmények között élni, megtakarításokat létrehozni, és azokat nemes szándéokra fordítani. A rochdale-i alapszabályok szerint: „A szövetkezet célja és feladata az, hogy a tagok anyagi hasznáról, társadalmi és gazdasági helyzetének megjavításáról gondoskodják oly módon, hogy: a) boltot nyit áruk eladása végett; b) bizonyos számú lakóházat épít; c) árukat gyárt munkanélküliek foglalkoztatásával; d) földbirtokot vásárol vagy bérel a munkanélküli tagok foglalkoztatására; e) külön alapot képez a tagok és családjaik szociális megsegítésére, kulturális és szakmai továbbképzésére.”²

A legjelentősebb feladat, a *képzés* támogatására a jövedelem 10%-át szándékozták fordítani, ám a korabeli törvények ezt megtiltották, így az évi jövedelem 2,5%-át különítették el *képzési alapként*, s külön 11 tagú bizottság felelt az általános és szakképzésről. 1846-ban már minden szombat délután beszélgetéseket tartanak az üzlethelyiségben, 1848-ban hírlapolvasót és könyvtárszakosztályt nyitnak, miután megvásároltak egy intézeti könyvtárat. 1850-ben már saját iskolát működtetnek, amelyben felnőttképzés is zajlik. 1860-tól alapelvebe foglalják, hogy minden szakosztálynak saját könyvtárat és hírlapolvasót kell állítani az üzleti jövedelemből. 1880-ban már 100 szövetkezeti könyvtár volt Angliában és 120 fogyasztási szövetkezet rendezett be olvasótermet.³

A hitelszövetkezetek, mint a személyi hitelezés intézményeinek kialakulása

Az angol fogyasztási szövetkezetek sikere a helyi együttműködési hagyományok, kölcsönös segítség-szervezetek (céhesláda, szomszédsági szervezetek, kaláka) újjáélesztésére serkentett az európai kontinensen is, ahol a szövetkezetek elsősorban a kisiparosok és földművesek specifikus hiteligenyeit voltak hivatottak szolgálni. Az eddigi szövetkezeti alapelvek – demokratikus igazgatás, korlátozott kamat, vásárlás aránya szerinti jövedelemrészesezés (a zárszámadási többletet a tag-tulajdonosok között a *szolgáltatások igénybevétele* arányában osztják szét) – a helyi viszonyoknak és más szövetkezeti típusoknak (kölcsönös biztosítási, értékesítő, feldolgozó, hitelszövetkezet) megfelelően egészültek ki.⁴

A *hitelszövetkezetek* a személyi hitelezés modernkori szükösségének enyhítésére törekedtek, s jórészt a kölcsönös biztosítás vagy kezességvállalás korábbi intézményeiből alakultak ki. Nyugat-Európában a középkorban a szerzetesrendek (főleg a bencés apátságok) terjesztették el a *személyi hitel* első formáját, amelynek az volt a rendeltetése, hogy megkönnyítse a termelést, és nyitva állt a középosztály, főként a parasztság előtt. Az apátságok ily módon mezőgazdasági hitelintézeti szerepet is betöltöttek. Nekik köszönhető, hogy a földművesek kölcsönt vehettek fel a termés terhére, amelyet földműves szerszámok és állatok vásárlására fordíthattak. A kölcsön feltételei, ha az e korban megszokott egyéb kölcsönökkel hasonlítjuk össze őket, nem voltak szigorúak. A kamat 8 és 10% körül mozgott (míg egy földesúr 33%-ot követelt), így az apátsági kölcsön fölvevője az összeomlás kockázata nélkül megterhelhette földjét.⁵ E premodern személyi hitelezés modernkori továbbvivői a 19. század első negyedében alakultak meg kölcsönös biztosítást és kezességet nyújtó társaságokként. Ezek a társaságok hitelműveleteket még nem végeztek, hanem a társaság tagjainak kölcsönös szolidaritásán alapulva közös garanciát vállaltak a tagok által felvett hitelekért vagy elszenvedett károkért. A szolidaritás alapját az képezte, hogy ugyanannak a falusi-városi mikrokörnyezetnek a tagjaként, jól ismerve egymást, a társult személyek képesek voltak a szükséges mértékig megítélni a hitelkérelmező vállalkozásának, és így a hitel visszafizetésének esélyeit. Ekképpen ezek a szervezetek nem végeztek mást, mint a *megbízhatóság mint piaci érték* pénzzé (hitellé) történő konvertálását. Nagyrészt ezekből a kölcsönös kezességet nyújtó társaságokból jöttek létre az első tulajdonképpeni hitelszövetkezetek, amelyek már maguk is végeztek tagjaik körében hitelműveleteket. A hitelszövetkezetek sikere annak köszönhető, hogy olyan hitelkonstrukciót ajánlottak tagjaik számára, amelyet sem állami földhitelintézetek, sem nagybankok nem tudtak nyújtani.⁶

A *hitelszövetkezetek* kialakulásának alapja az a felismerés volt, hogy a kisebb vállalkozók, különösen az iparosok és földművesek a bankrendszerben nem találták meg azt a hitelforrást, amelyre nekik szükségük volt. A bankok ugyanis felépítésükből adódóan a nagyobb arányú hitelezésre voltak berendezkedve, hitelnyújtásuk pedig többnyire pusztán profitorientált szempontok (*pénzügyi hitelképesség – kreditfähigkeit*) szerint működött, szemben a hitelszövetkezetekkel, melyek a hitelképesség felmérésekor a hiteligénylő *személyes* vonásait, erkölcsi tulajdonságait is figyelembe vették (*erkölcsi hitelképesség – kreditwürdigkeit*). E személyes viszonyulást kiegészítette a szövetkezetek konkrét fizikai-*földrajzi közelléte*. Több országban, például Németországban, Hollandiában, Ausztriában, az Egyesült Államokban, Kanadában máig a legsűrűbb hitelhálózatot alkotják a hitelszövetkezetek.⁷ Szemben tehát a távoli és nagyobb (tranzakciós) költségekkel működő bankszékhellyel, a hitelszövetkezet a legrövidebb idő alatt elérhető módon, általában a helységben szolgáltatott, a mezőgazdasági és a kisipari vállalatok (kis- és középvállalkozók) természetének leginkább megfelelő *személyi hitelt* volt képes nyújtani a (viszonylag kisebb összegeket igénylő) hitelfelvevőknek. Ezzel szemben a bank pl. a kisebb birtokos gazdának legfeljebb jelzálogra, „bekebelezési kikötéssel” adott hitelt, ám a bekebelezés könnyen eladósodásra csábíthatott, mert a birtok megterhelésével a szükségelnél nagyobb összeg is felvehetővé vált.

A hitelszövetkezetek működésének elméletét és gyakorlati működését német nyelvterületen Hermann Schulze-Delitsch⁸, illetve Friedrich Wilhelm Raiffeisen⁹ alapozta meg, akiknek nevéhez egy-egy hitelszövetkezeti típus fűződik.¹⁰

A *Schulze-féle szövetkezetek* magánkisipari, magán-kiskereskedői vállalkozók önálló gazdasági egzisztenciájának erősödését és fejlesztését voltak hivatottak biztosítani elsősor-

ban a városokban. Az általa alakított szövetkezetek példájára és Schulze személyes közreműködésével főleg az 1860-as évektől lendült fel Németországban a városi kisiparosok körében a szövetkezetek szervezése, amelyek célja szövetkezeti hitelnyújtás, esetleg közös nyersanyagbeszerzés és értékesítés, de mivel ehhez a tagoknak elsősorban pénztökére volt szükségük, a hitelfunkciók hangsúlyozódtak ki. A szövetkezeti jelleget a működésben érvényesülő alapszabályok biztosították: demokratikus igazgatás, nyitott tagság, önszegély, közreműködés alapján/arányában járó részesedés (visszatérítés), a jövedelemelosztás meghatározott sorrendjének elve.

A falusi környezetben, gazdálkodók érdekében alakuló *Raiffeisen-féle szövetkezetek* a közös beszerzést, közös értékesítést és a hitelellátást tűzték ki célul, de döntő mértékben a hitelezési funkció emelkedett ki ez esetben is, hisz a földművelők hitelellátása még a városi iparosok és kiskereskedők hitelszükségleténél is problematikusabb volt (rövid futamidők, magas kamatok, uzsora, jelzálog, árverés). A Raiffeisen-típusú szövetkezeteknek sikerült olyan üzletvitelt alkalmazni, amellyel a falu hiteligenyének ellátását biztosíthatták. A szövetkezet hitelbázisának kiterjesztése érdekében a *szomszédsági elv* alapján szerveződtek a szövetkezetek. A kölcsönös kezességvállalás ezáltal intézményes biztosítékot nyert: a szövetkezetek olyan és akkora területre terjesztik ki működésüket (kisebb közigazgatási egységek, egyházközségek), ahol a szövetkezők jól ismerik egymást, s így bizalommal vannak egymás iránt (szomszédsági viszony). A szövetkezet csak tagjainak adott hitelt, amelynek lejáratát közép-, illetve hosszú lejáratú is lehetett. A hitel felhasználását a szövetkezet gazdaságilag és erkölcsileg ellenőrizte, a kockázatvállalás egyetemleges volt és a szövetkezeti tagok birtokára alapozódott. A hitelrészletek elmaradása esetén viszont az adósságot humánus módon hajtották be, a bankok módszereihez képest (amelyek könyörtelenül dobra verték az adós házárt, birtokát). A hitelezési tevékenység anyagi alapja és fedezete a tagok vagyona volt, a közvetlen hitelezési pénzalapokat pedig a kamat ellenében elhelyezett betétek, valamint az alapító vagy jótékonykodó tagok (egyházak, gazdagabb magánszemélyek, különböző szervezetek, esetenként az állam) üzletrészjegyzéseiből, betéteiből eredő pénzüsszegek jelentették. A hitelszövetkezeti kölcsönfeltételek, így a kamatok is sokkal alacsonyabbak voltak a banki kamatoknál. Németországban például 1920–1921 körül a falusi Raiffeisen-hitelszövetkezetek 4,5–5%-os kamattal nyújtottak kölcsönt, míg a bankok 7–8%-os kamatot szedtek. A szövetkezetek alacsony kamatlába annak volt köszönhető, hogy nagyon csekély különbség volt (0,5%) a betéti és a kölcsönkamatok között, és alacsony fenntartási (tranzakciós) költséggel működtek.¹¹ Hogy ez a különbség nem kizárólag az 1895-ben alapított állami *Preussenkasse* szövetkezeti hitelezésének tudható be, bizonyítja az is, hogy Erdélyben a Raiffeisen-típusú erdélyi szász pénzüintézetek szintén alapszabályba foglalták – mind az I. világháború előtt, mind a két világháború között – a szászoknak nyújtott *alacsony kamatszintű hitelezést* minden állami támogatás nélkül.¹² Az évvégi jövedelemfelosztáskor *tartalékalapot* képezték a szövetkezet fejlesztésére és az alaptőke növelésére, továbbá *alapítványt* hoztak létre, amelyből más szövetkezetek alapítását segítették vagy a rászoruló tagoknak (és családjainak) nyújtottak *szociális segélyt*. Ezek az alapok általában feloszthatatlanok maradtak, a szövetkezet megszűntekor átháramlottak a szövetkezeti hálózat más egységeire, vagy a szövetkezeti tagok *faluközössége* művelődési vagy szociális helyzetének javítására fordították. A Raiffeisen-féle szövetkezetek altruisztikus, karitatív jellege nyilvánult meg az árva gyermekek segítésében, a dologtalan és a fogházból kikerülők számára való foglalkozás szerzésében, „a szövetkezet arra törekedett, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel tagjainak társadalmi helyzetét ne csak anyagilag, de erkölcsileg is minden tekintetben előmozdítsa”.¹³

Figyelembe véve az össz-szövetkezeti tagság létszámemelkedését, az I. világháborút megelőzően a szövetkezeti mozgalom volt a legnagyobb társadalmi szervezet Németországban. 1914-ben 15 500 bejegyzett falusi szövetkezet működött több mint másfél millió taggal. Az összes szövetkezeti típust figyelembe véve 1913-ban 34 568 hivatalos bejegyzett szövetkezet működött több mint hat milliós tagsággal. Mivel pedig általában háztartásonként csak egy személy (a családfő) volt szövetkezeti tag, a 6,4 milliós szövetkezeti tagság közel 25 millió német állampolgárt jelentett. A világon létszámát tekintve első helyen álló német szövetkezeti mozgalmat csak Dánia előzte meg az egy főre jutó szövetkezetek magasabb arányával.¹⁴ A szövetkezeti hálózat jelentőségét mutatja, hogy máig is igen jelentős a szövetkezet gazdasági szektorokkénti aránya, nemcsak rurális környezetben, a mezőgazdasági és élelmiszerszektorban, hanem a bank-, hitel- és biztosítási ágazatokban is sok országban első helyezettek a szövetkezetek csúcscélpontjai, konszernjei: DG Bank, Rabobank, Raiffeisen AG, Crédit Agricole. 1996-ban az Egyesült Államokban 50 ezer hitel- és más típusú szövetkezet 102 millió tagot számlált, Kanadában pedig 6847 szövetkezet 12 millió személyt.¹⁵

A szövetkezetek nemzetközi alkalmazkodóképessége. A dán szövetkezeti modell

A hitelszövetkezetek gyakran felvállalták a mezőgazdasági tevékenységhez szükséges nyersanyagok, gépek beszerzését, a termékek feldolgozására üzemeket hoztak létre és megszervezték az értékesítést gazdasági szakosztályok vagy külön szövetkezet indításával. A mezőgazdasági termékfeldolgozásnak és értékesítésnek a világon leginkább követett szövetkezeti modellje Dániában alakult ki. A *dán szövetkezeti modell* túlnyomórészt közepes és kisbirtokos társadalmi struktúra keretében, a családi gazdálkodások szövetkezéséből nőtt elsődrendű példaképpé. Az 1800-as évek végén ugyanis Dániában a fél hektárnál nagyobb gazdaságoknak (mintegy 200 000 gazdaság) több mint fele – kb. 130 000 gazdaság – 15 hektár alatti földterülettel rendelkezett, a művelhető terület 22–24%-ával. Egy ilyen struktúrájú mezőgazdaságban a szövetkezeti mozgalom volt az a keret, amely a termelők összehangolt tevékenységét, a termelés, feldolgozás, értékesítés és távolsági szállítás (az angol piacra), valamint a hajóipar szakmai és pénzügyi problémáit megoldhatta, s magas fokú koordinációt, piaci tevékenységet és érdekvédelmet fejtett ki.¹⁶

A 19. század utolsó negyedében a tengerentúli (amerikai, kanadai) kiemelkedő gabonatermelés és az ebből származó olcsó kínálat Európában válságot idézett elő, mely főleg a mezőgazdasági termelőket sújtotta azáltal, hogy a gabonaárak meredeken zuhantak. Témánk szempontjából lényeges, hogy a tengerentúli amerikai gabonatermelők árelőnyét is jórészt a szövetkezetek integráló és piacszerző tevékenységével érték el¹⁷, másrészt viszont a válság elleni európai védekezés is, különösen Dániában, majd Franciaországban¹⁸, szövetkezeti formában történt. Míg *Kanada* és az Egyesült Államok nagy gabonatermelői is csak közös vállalkozással, az ún. „*gabona-pool*”-ok által oldhatták meg a (vasúti, később tengeri hajó-) szállítás, raktározás, csomagolás, értékesítés (kivárni a megfelelő piaci árat) problémáit, az agrárválságot megelőzően ugyancsak többnyire gabonát exportáló Dánia agrárszférája is váltásra kényszerült: a gabonaárak zuhanása miatt a leleményesebb gazdálkodók átálltak a közvetlenül és közvetve is magasabb hozzáadott értéket hordozó intenzív állattenyésztésre. A gabonaárak sokkal nagyobb mértékben zuhantak, mint az állati eredetű élelmiszertermékeké, ugyanis az utóbbiak árszintje a magasabb szállítási költségek és a sokkal csekélyebb konkurencia miatt viszonylag stabil maradt. Ez az árkülönb-

ség tehát az állattenyésztésnek kedvezett mind közvetlenül, a magasabb eladási ár révén, mind közvetve, a gabona és más takarmányok nagyon olcsó importja által. A dán farmerek ennek az előnynek jelentőségét ismerték fel, és ahelyett, hogy magas gabonabehozatali vámokat követeltek volna, alapos átalakulásra vállalkoztak a mezőgazdaságban.

A dán mezőgazdaság átalakulásában jelentős szerepet töltek be tehát a szövetkezetek. Az állatállomány számbeli növekedése gyors és hatékony feldolgozóipart és marketingtevékenységet igényelt a megfelelő értékesítés érdekében, mindez viszont messze felülmúlta az elszigetelt egyéni kistermelők erejét, ezért szövetkezniük kellett. A német ihletésű, korábban alakult hitel- és beszerzési szövetkezetek mellett előbb tejszövetkezetek alakultak, utóbb pedig más, főleg exportorientált termékeket (vaját, szalonnát, tojást) feldolgozó és értékesítő szövetkezetek.¹⁹

A különböző típusú dán mezőgazdasági szövetkezetek 1900-ban²⁰

Szövetkezet típusa	Szövetkezetek száma	Tagok létszáma	Évi forgalom
	Egységek	Ezer	millió dán korona
Tej- és vajexportáló	1 035	140	148
Baconfeldolgozó	26	60	35
Tojásexportáló	370	25	2
Takarmánybeszerző	110	6	4
Összesen	1 541	231	189

Jóllehet az egész Európát sújtó válságot nem lehetett teljes mértékben kikerülni, a szövetkezetek révén teremtett exportkonjunktúra a dán mezőgazdaságban az állatállomány számszerű növekedésével és minőségi javulásával és jó hírnévvel járt együtt. A földárak gyors csökkenése ellenére a mezőgazdaságból élők száma (ideértve a kertészetet, erdészetet, halászatot is) megemelkedett, nőtt az életszínvonal. A termelés, feldolgozás, értékesítés és piac megszervezése és biztosítása céljából a dán gazdálkodók kiépítettek egy igen hatékony és magas színvonalú szövetkezeti hálózatot, valamint az új viszonyokhoz nagyszerűen alkalmazkodó erős mezőgazdaságot. Az amerikai olcsó gabona-offenzíva európai negatív hatásaival szemben, a dán szövetkezetek Angliában nem okoztak válságot, hiszen itt a mezőgazdasági termelők népességén belüli csekély aránya amúgy sem volt képes a nagy angol ipari városok élelmiszerszükségletét ellátni. Ugyanakkor, Anglia másik élelmiszerbázisa, Írország mezőgazdasága is a dán példa által ihletett szövetkezetek révén vált képessé arra, hogy az angol piachoz jusson, s ezáltal a vidéki lakosságnak munkát és megélhetést adjon.

A dán modell sikere nem kis mértékben köszönhető a dán népfőiskolák megszervezésének és működésének. A felnőttképzést elgondoló és intézményesítő Grundtvig evangélikus püspök támogatásával 1840-től működtek e népfőiskolák, amelyek 18 éven felüli, többnyire mezőgazdaságban dolgozó hallgatónak nyújtottak elsősorban szakmai továbbképzést, de emellett az általános műveltség alapjait is el lehetett sajátítani a tanulóknak; 1874-ben már több mint 3 ezer felnőtt tanult 50 népfőiskolában. A skandináv országok lakosságának magas műveltségi színvonala (Svédországban már az 1680–1690 között született generáció megközelítőleg 80%-a tudott olvasni), valamint a mezőgazdaságtudomány igényes és magas színvonalú oktatása kiválóan kedvezett a kölcsönös segítséget,

magasabb fokú konszenzuskeresést, bizalmat és együttműködést igénylő szövetkezeti gondolat elterjedésének. A dán állam 1868-tól támogatja a szegényebb tanulókat; 1900 körül már minden harmadik hallgató állami ösztöndíjban részesült. Ugyanekkor körülbelül háromezer hallgató látogatta az egyre növekvő számú mezőgazdasági főiskolákat. A mezőgazdasági technikák és ismeretek terjesztésében fontos szerepet töltött be a Királyi Mezőgazdaság-tudományi Társaság (1845), valamint a Királyi Állatorvosi és Mezőgazdasági Főiskola (1858).²¹

Nemzeti és regionális identitáson alapuló szövetkezeti mozgalmak

A szövetkezeti mozgalmaknak ott sikerült komoly sikereket felmutatni, ahol a szövetkezésben részt vevők között létezett valamilyen összetartozástudat és képesek voltak jól artikulálható közös igényeket/törekvéseket megfogalmazni. Ugyanakkor elegendő szellemi és anyagi erőforrással rendelkeztek saját kezdeményezéseik megvalósításához. A szövetkezeti mozgalmak tehát nem pusztán gazdasági érdekek alapján jöttek létre. Széles szövetkezeti gazdasági struktúrák (mozgalmak) épültek ki olyan közösségi kooperációs előképeken, amelyek gazdasági rétegződéstől, osztálytól független társadalmi (vallási vagy nemzeti kulturális) kohéziót, szolidaritást, összetartozást jelentettek. Valamely nemzeti kisebbség és kultúra megerősítésének politikai vagy társadalmi programja gazdasági téren legtöbbször a saját *kisebbségi szövetkezeti mozgalom* (például a Porosz birodalmon belüli lengyelek, az Oroszország uralma alatti finnek, a belgiumi flamandok-vallonok, a kanadai franciák, számos európai és amerikai kisebbség, akárcsak az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei kulturális alapon szervezett szövetkezetek érdekvédelmi-gazdasági szervezete/rendszere) kiépítésében és működtetésében találta meg azt az intézményt, amely anyagilag is képes volt a *nemzeti/kulturális célkitűzéseket* finanszírozni/támogatni.²²

A regionális identitáson alapuló Mondragon szövetkezeti csoport

A *spanyolországi baszk* régióban épült ki a II. világháború után a *Mondragon szövetkezeti csoport*, amely többnyire ipari tevékenységet folytató szövetkezetekből áll. Nemzetközi elismertsége annak köszönhető, hogy a világ legnagyobb ipari szövetkezeti csoportosulása (taglétszám, teljesítmény), s talán még ennél is fontosabb modellértékű vállalatvezetési és szerkezeti sajátossága.

A Polgárháború (1936–39) alatt a baszkok a köztársaságiak oldalán harcoltak, az erősen iparosodott baszk gazdaság is a köztársaságot támogatta, hiszen a köztársasági alkotmány politikai autonómiát is biztosított a katalánoknak és a baszkoknak. A győztes Franco-kormányzat a polgárháborút követő időszakban szigorú katonai és politikai ellenőrzést vezetett be a baszk területeken, felszámolta az autonómiát. A baszk nyelv és kultúra elleni agresszív kampány is beindult. A baszkokra erős identitásképző hatással volt az ellenállás és a negatív tapasztalatok. Ez a baszk nacionalizmus egyrészt politikai függetlenséget követelő politikai kampányokban és terrorcselekményekben nyilvánult meg, másrészt azonban az energiákat egy erős, belső baszk gazdaság építésére is összpontosította.

A Mondragon-csoportot egy katolikus lelkész, Jose Maria Arizmendiarieta és öt mérnök alapította. A spanyol polgárháború és a II. világháború véres eseményei után, a kezdődő francói diktatúra alatt új, alternatív gazdaság- és társadalomszervezési modelleket tanul-

mányoztak, valamilyen középutat az államszocializmus és a nagyvállalati kapitalizmus között. 1943-ban megalapítottak egy műszaki iskolát, majd 1956-ban megalakul az első kisiparos szövetkezet. Az 1960-ban alapított saját bank (*Caja Laboral Popular*) finanszírozza a szövetkezetek alapítását és növekedését. Alapítása óta a Caja a baszk régió vezető bankintézményei közé tartozik, 150 fiókszervezetével és egyedülálló *vállalkozásfejlesztési részlegével*, amely szövetkezetalapításban segít kisebb közösségeket, embercsoportokat, valamint technikai és pénzügyi támogatást nyújt létező szövetkezetek fejlesztésére vagy megmentésére. A társadalombiztosítási szövetkezet (*Lagun-Aro*) a Caja egyik részlegeként indult, majd 1967-ben önállósult. Különösen az 1980-as években vált fontossá a növekvő munkanélküliség kezelésében, de ezenkívül a biztosítási ágazatban is tért hódított. Önálló nyugdíjbiztosítási rendszert dolgoztak ki még akkor, amikor a kormány rendelete kirekesztette a szövetkezeteket a nemzeti társadalombiztosítási rendszerből. Fontos az 1961-ben alapított *Lana* farmerszövetkezet, amely a legnagyobb tejtermék- és bútorgyártó-forgalmazó. Az 1961-ben induló *Eroski* a vezető szövetkezeti áruházlánc Baszkföldön. 1965-ben alakult az *Alecop* diákszövetkezet, amely a hallgatóknak közvetít munkát és többletkeresetet tanulmányaik és megélhetésük költségeinek kiegészítésére. Az intenzív iparosodással egyidőben meg kellett oldani a régóta krónikus lakáshiányt is: a lakóház-építési feladatot az építkező és lakásszövetkezetek vállalták.

A csoport vállalatainak közös menedzselésére, közös piaci tevékenységeik irányítására és költségeinek kezelésére alakult 1965-ben az ULARCO, mint közös szolgáltató a skálagazdaság optimalizálására, megtartva ugyanakkor az egyes szövetkezetek belső autonómiáját. Ebből az első csoportosulásból fejlődött ki a Mondragon-konzern.

Az oktatási-kutatási intézmények is kiépültek.²³ Az 1943-ban indított Escuela Politecnica Profesional az alapító halála óta a Jose Maria Arizmendiarieta nevét viseli és 3 éves műszaki főiskolai képzést nyújt. A Spanyolország vezető kutatóintézetei között szereplő *Ikerlant* az Escuela tanárai indították 1968-ban, amelynek új kutatási programjai 1976-ban már új épületben indultak automatizálás, robotika, mikroelektronika, számítástechnika, távközlés és egyéb területeken.²⁴

A Mondragon-csoport minden vállalata szövetkezeti formában működik: egyrészt, gazdasági értelemben: minden alkalmazott-tag tulajdonos is (nincs külső üzletrész-tulajdonlás, a „socio-trabajador” egyszemélyben szövetkezeti társult tag-üzletrészes-alkalmazott), társadalmilag pedig: minden szövetkezet irányítása/ügyvezetése egy komplex rendszer (képviseleti és direkt demokrácia) által ellenőrzött. A legmagasabb (ernyőszerkezeti) szinten a csoportot a szövetkezeteket arányos képviselő (évente üléselő) *Szövetkezeti Kongresszus* irányítja. A napi ügyvezetést és piaci képviselést/irányítást a Kongresszuson választott vezető testület végzi, az ügyvezető tisztviselői funkcióval rendelkező elnök irányításával. Minden egyes szövetkezet hosszabb távú stratégiáját évente összeülő közgyűlése határozza meg. A közgyűlésben minden tag/alkalmazottnak közvetlen hozzászólási és döntési joga van az *egy személy-egy szavazat* elve alapján. A Közgyűlésben választják a mindennapi ügyeket lebonyolító Irányító Bizottságot, valamint a Szociális Bizottságot, amely a humán erőforrásokról felel (munkabiztonság, egészség- és társadalombiztosítás, kompenzációk), s egyúttal Felügyelő Bizottságként is működik, bár hatásköre csak javaslat- és tanácsadásra terjed ki. Nagyobb szövetkezetekben létezik még Menedzsment Bizottság is, amelynek tagjait részben kinevezik, részben választják, vezetője pedig a szövetkezet menedzsere.

A szövetkezetek a jövedelmet sajátos módon osztják fel: a profit 70%-a a tag-tulajdonosok egyéni számláján jelenik meg tőkerészesedésként és jövedelemként; kb. 20%-ot újrabefektet-

nek; 10% pedig *közösségi programokra* jut (elsősorban baszk nyelvű iskoláknak, de más humanitárius akciókra is). Amikor a Franco-kormányzat beszüntette a baszk nyelv és kultúra elleni repressziós kampányát, a szövetkezetek által addig törvényellenesen működtetett baszk iskolák (*Ikastolas*) elnyerték nyilvánossági jogukat. E szövetkezeti iskolák ezután gyorsan elterjedtek, elemi oktatást nyújtva spanyol és euskera (baszk) nyelven egyaránt.

Az előbbi közösségi/kulturális támogatáson kívül a Mondragon-csoport sajátossága a baszk szolidaritás, ami konkrétan a következőkben nyilvánul meg:

Fenntartható munkahely: ha valamely vállalat átmenetileg problémákkal küszködik és emiatt munkaerő-elbocsátásra szorulna, a Mondragon-csoporton belül a többi vállalathoz – ezek beleegyezésével – „kölcsonadja” munkásait.

Szövetkezetek közötti *kölcsönös támogatás:* valamely szövetkezet önhibáján kívül bekövetkezett veszteségeit a csoport magára vállalja, így a veszteség a kölcsönösség támogatás révén elosztódik; a kölcsönösség a munkászek ideiglenes átvállalásában is meg nyilvánul.

A *fizetések méltányossága:* csoportszinten irányelveként²⁵ érvényesül; a kezdeti maximális 3:1 (vezető beosztott-munkás) fizetések közötti arány a külső piaci nyomások hatására 4,5:1, majd 6:1-re nőtt, bár itt meg kell jegyezni, hogy ha az adózást ebből leszámítjuk, az arány valójában 4:1 marad. Az összehasonlítás kedvéért a legnagyobb amerikai vállalatoknál e jövedelmi index jelenleg 200:1 és 300:1 között mozog, és nincs jel e szakadék szűkülésére.

Több tanulmány oszlatta el a szervezet–szociológiai szakemberek között is előforduló előítéletet, miszerint a munkások részvétele a döntéshozatalban vagy a szolidaritás a hatékonyság (efficiency) hátrányára válna. Az is igazolódott, hogy a jövedelemrészesedés (profit-sharing) az egyik legjobb motiváció, a szövetkezeti tagok pedig emellett – üzletrész-tulajdonosként, tehát kockázatvállalóként is – spontán módon hatékonyabb horizontális ellenőrzést jelentenek egymás számára, mint a költséges és kevésbé hatékony vertikális kontroll. A Mondragon-csoport hatékonyságának tanulmányozásával és a modell átültetésének lehetőségével foglalkozó tanulmányok megvizsgálták a „baszk kultúra/mentálitás” és a csoport közötti összefüggést is.²⁶

Szerveződési hagyományait értékelve, maguk a baszkok „együtműködési, egyesületi hajlandóságuk”-ra hivatkoznak. A múltbeli, céhszerűen zárt kis kohéziós csoportokkal ellentétben azonban a Mondragon-csoport egy nyitott rendszer, amelynek alapítói alapszabályban kötelezték el magukat a terjeszkedésre és bárki befogadására, aki a munkafeltételeknek megkülönböztetés nélkül megfelel. Gyakorlatilag tehát, a Mondragon-tagoknak legalább 25%-a nem tekinti magát baszknak. Tény azonban, hogy a Mondragon-vállalatok a baszkföldi három tartomány közül a *baszk jelleget* (nyelv) legerőteljesebben megőrző vidéken található: míg a baszkoknak átlagban csak 25%-a beszéli még a baszk nyelvet, Guipuzcoa tartományban a baszk anyanyelvűek aránya 56%-os.²⁷ Másfelől, az 1970–80-as években több baszk ipari szövetkezet volt a Mondragonon kívül, mint belül,²⁸ ám egyedül a Mondragon-csoport alakított ki a szövetkezetek között egy integrált rendszert saját fenntartó szövetkezeti (hitel-, szociális- és oktatási) intézményekkel.

Demokrácia, szubszidiaritás és jogállam

A szövetkezeti alapelvek/értékrendszer értelmében a szövetkezet olyan közösségi intézményként értelmezendő, mely az érintettek *önkéntes társulásán* alapul, célja pedig az

együtműködésben részt vevők közös erőfeszítéssel elérhető, jól meghatározott célját elérni, közös szükségletét kielégíteni; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által, amelyet a *tagok demokratikus önkormányzata* irányít. A szövetkezet egyszerre *társadalmi entitás* (a szövetkezett személyek közössége, csoportja) és *gazdasági entitás* (szövetkezeti vállalat), e kettő pedig specifikusan összefonódik, mivel a két entitás összetevői ugyanazon személyek. Társadalmi egyesületként a szövetkezet a demokratikus *civil társadalom* és *jogállam* szabályai szerint működik, míg vállalkozásként a *piacgazdaság* szabályai szerint. Mindkét területen (társadalmi és gazdasági) a szövetkezetek integrációra törekednek, ernyőszervezeteket építenek ki a hatékony érdekképviselő és nagyobb gazdasági súly elérésére, anélkül, hogy az alapegységek demokratikus önkormányzatát és függetlenségét feladnák (*szubszidiaritás*). A szövetkezetek egyik fontos funkciója lehet az *aktív piacpolitika*, valamint integrált rendszerük (kötelék, központ, föderáció, unió) révén a gazdasági, auditáló (ellenőri), képzési és érdekvédelmi feladatok mellett közvetítő funkciót tölthetnek be a társadalom többi szereplői (törvényhozás, adminisztratív szervek, pénzügyi és más érdekvédelmi szervezetek) irányában.²⁹

A szövetkezetek jogállamon belüli jelentősége a *részvételi jogok* – egy személy–egy szavazat – következetes előírásának és gyakorlásának köszönhető, amely a gazdasági lehetőségek kiterjesztésével együtt az alá- és fölérendeléssel szemben (pl. többség–kisebbség) a mellérendelést, egyenlő esélyteremtést és együtműködést részesítette előnyben. Mindez olyan bizalmi légkört teremt, amely kedvezően hat a társadalmi csoportok és egyének kooperációs készségére. Az együtműködést, szolidaritást a mindennapokban is gyakorolni képes közösségek tagjai pszichológiailag kiegyensúlyozottabbak, ugyanakkor humánus/karitatív célokra is készségesebben adományoznak.

Az alkotmányos demokráciákban (a formális politikai intézmények alatt) rendkívül nagy számú politika alatti intézmény van, amelyek által az emberek részt vehetnek a szélesebb értelemben vett társadalom életében, s amelyek által (a részvételi demokrácia kifejezésével élve) részt vehetnek azokban a döntésekben, amelyek életüket alapjában befolyásolják. Ezek az ún. *érdekcsoportok* (*pressure groups*) képviselik a közakarat képviselőinek másik csatornáját, a politikai pártok és választási folyamatok mellett. Az érdekcsoportok demokratikus szerepének koncepciója magában foglalja a nagyobb érdekszervezeteket, továbbá az ezeknél nagyobb számban létező, egy-egy speciális érdek mellett kampányt folytató kisebb csoportokat (*smaller promotional groups*). Mindezek a legkülönbözőbb önkéntes tagsággal bíró szervezetek (gazdasági kamarák, szövetkezetek, kulturális szervezetek) nemcsak olyan intézmények, amelyek által az állampolgárok befolyásolhatják a róluk szóló döntéseket, hanem fórumok is, melyekben a polgárok interakcióba léphetnek egymással. Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokráciáról* írott klasszikus munkájában azt hangsúlyozta, hogy egy demokratikus rendszer működtetéséhez számos nem kormányzati, s a formális politikai szférán kívül eső szervezetre van szükség, ahol a polgárok elsajátíthatják a demokratikus értékeket.

Mivel a civil társadalom fogalma szerint a részvétel és képviselő elve fontos aspektusa a demokratikus politikának, a szövetkezeteket a demokrácia iskoláinak tekintik: nemcsak amiatt, hogy a kisebb közösségek általuk önszerveződésre, öngazgatásra, gazdasági megerősödésre képesek, hanem történelmük folyamán makroszinten is, érdekvédelmi hálózataik révén a politikai rendszer és mentalitás demokratizálására is hatással voltak. (Portugáliában, Spanyolországban a salazari és frankói diktatúra alatt is a közösségi önkormányzatiság és kultúra védelmezői, támogatói voltak a szövetkezetek. Indiában kasztbeli vagy nemi megkülönböztetés nélkül lehetővé teszik a szövetkezetbe való belépést.)

Tekintettel a szövetkezetek fontos gazdaság- és szociálpolitikai szerepére, az állam (kormányzati vagy törvényhozási szinten) különböző kedvezményeket nyújthat a szövetkezeti vállalatot alapító/működtető állampolgároknak. Az állam befolyása viszont csakis *átmeneti* lehet. A szövetkezetek meghatározás szerint autonóm és független önszervező szervezetek, ezért, amennyiben megállapodást kötnek a mindenkor állami intézményekkel vagy más szervezetekkel, hogy külső tőkét gyűjtsenek, csak olyan feltétellel tehetik, ha ez nem veszélyezteti a demokratikus tagi ellenőrzést és a szövetkezeti autonómiát. Állam és szövetkezet viszonyát tehát ideális esetben a törvényen alapuló kölcsönös szerződés szabályozza, mely szavatolja a szövetkezet *önkormányzatát* és *önállóságát/függetlenségét*. Az állam legalább olyan elbánásban köteles részesíteni a szövetkezeteket is, mint bármely más gazdasági vállalkozást cégjogi (bejegyzés, működés engedélyeztetése), adópolitikai, pénzügyi és oktatáspolitikai téren. A törvényhozás mellett főleg az *oktatáspolitikai* az a terület, ahol az állam részvétele vagy segítsége jogosan várható el hosszú távon is a különböző típusú vállalati formák közötti esélyegyenlőség megteremtése érdekében.³⁰

Belső demokrácia és öngazgatási elvek

A szövetkezetekben a *demokratikus ellenőrzési struktúra* kettős célt szolgál: egyrészt gazdaságilag biztosítja, hogy a szövetkezet tagjai érdekeinek szolgálatában áll és marad, hiszen kulcsfontosságú, hogy a szövetkezet a tagok tulajdonában és ellenőrzése alatt maradjon, s ne kerüljön más, külső befektetők kezére. Emellett a szövetkezeti demokrácia társadalmilag is továbblépést jelenthet azáltal, hogy általa az érintettek (a szövetkezet tagjai és családjaik) mind gazdaságilag, mind intézményileg erősebb befolyást/beleszólást nyerhetnek életük irányításába (a róluk való döntésekbe). A szövetkezetek *esélyegyenlőséget* is megvalósítanak azáltal, hogy az ellenőrzést/szavazati jogot nem a tőkével vagy részvényekkel arányosan szabályozzák, hanem *minden egyes tag egy szavazattal* rendelkezik, továbbá tagként vettek fel mindenkit – nemi, vallási, nyelvi, politikai, faji megkülönböztetés nélkül –, aki megfelelt a szövetkezeti tagság alapszabályban rögzített előfeltételeinek és egyetértett a szövetkezeti vállalkozás céljával.

Ezzel a személy- és közösségközpontú hozzáállással összhangban a szövetkezetek távol tartják magukat a spekulatív profitérdekeltségek vagy magas kamatok (uzsora) gyakorlatától; ezzel szemben pedig a *méltányos* (rögzített és korlátozott) *kamatozást*, valamint a sajátosan szövetkezeti eredményelosztást alkalmazták: a mérlegszerű felesleget (zárszámadási többletet) a tag-tulajdonosok között a *szolgáltatások igénybevétele* arányában (vagy más méltányos részesedési kulcs szerint) osztják szét (*visszatérítés*). A legfontosabb szövetkezeti jellegzetesség az *azonosság elve*: a gazdasági intézmények közül a szövetkezet ágyazódik leginkább a közösségbe, működése a legközvetlenebb kölcsönhatásban van a közösség tagjainak igényeivel és értékrendjével, akiknek részvétele nélkül nem is működhet. A gazdaságos és felelős működés érdekében a tagok tipikusan hármas érdekeltséggel vesznek részt a szervezetben: mint *társtulajdonosok*, mint *ügyfelek* (foglalkoztatottak vagy a szövetkezet szolgáltatásainak igényelői/felhasználói), illetve mint ugyanannak a *közösségnek* a *tagjai* (rezi-densek, érdek/értékközösség). Egyik társtulajdonos sem csupán tőkebefektetői minőségében áll kapcsolatban a szövetkezettel (*szomszédság elve*). A tagság e hármas kötődése gazdasági és szociológiai törvényszerűségeket kombinál és megszabja a szövetkezet közösségbe ágyazottságát.³¹ A *tulajdonos és a felhasználó azonossága* biztosítja, hogy a szövetkezeti vál-

lalkozás ne kerüljön ki a tagok ellenőrzése alól, valamint hogy a gazdasági irányítás a tagok érdekeit és közösségük értékeit tartja szem előtt. A külső befektetők tőkájének mozgékonyasága – a változó konjunktúrának megfelelően – a helyi vállalat bezárásához, a szolgáltatás megszűnéséhez és munkanélküliséghez vezethet; egyszóval gyakran változtat gazdát, tagságot, helyet és célt. Alapítása helyét átmenetinek tekinti, s azt a jobb üzleti eredmény reményében bármikor elhagyhatja, akár országnyi, sőt kontinensnyi távolságokra menően is. Nincs tekintettel tagjai (a részvényesek) egyéni termelési, fogyasztási, szolgáltatási igényeire, közreműködésüket nem igényli, sőt, a részvénytársaságok esetében nevüket nem ismeri („anonim”, névtelen vállalkozások). E társaságokban a részvényesek számára döntően a társaság osztalékot nyújtó képessége a fontos. Ezzel szemben a szövetkezeti helyi beruházás fenntartható helyi foglalkoztatást jelent, és sokkal könnyebben alkalmazkodik a helyi normákhoz. Az anonim részvénytársasági vállalatokkal szemben a szövetkezeti üzletrészek nevesítettek, személyre szólóak, átruházásuk módját az alapszabály rögzíti.

A *szomszédsági elv* érvényesülése a kölcsönös felelősség és ellenőrzés megőrzése céljából volt szükséges. Szociológiai tény, hogy a bizalomra épülő csoportok sokkal nagyobb teljesítményre képesek mint a bizalmat nélkülöző csoportok. Az *azonos értékrend* kölcsönös érdekekkel jár, tehát könnyebb az érdekegyeztetés, hatékonyabb a konszenzuskialakítás a szövetkezeti döntésekben. A szövetkezet *közösségi beágyazottsága* folytán nemcsak a rövid távú, szűk vállalati érdekeket tartja szem előtt. Mivel a szövetkezet tagjainak, illetve a település lakóinak csoportjai nagymértékben átfedik egymást, lehetővé válik, hogy például az adott intézmény a tagok közös döntésével, az osztalék és a betéti kamatok terhére a tagok számára kedvezményes kamatozású hiteleket folyósítson, vagy a tágabb közösség infrastruktúráját javító szolgáltatásokkal bővítse tevékenységét (pozitív hatások). Az azonosság elve a garancia arra, hogy a szövetkezet nem folytat negatív externáliákkal járó (a környezet, az ökoszisztéma, a táji, a közösségi és a kulturális értékek minőségére káros) tevékenységet.

Táj- és természetvédelem, valamint a közösségi értékek iránti elkötelezettség a szövetkezetekben

A gazdaságetika szerint a gazdasági szereplőknek (köztük az államnak is) átruházhatatlan etikai felelősségük van, tekintettel kell lenniük mindazokra a szereplőkre, amelyek érintve vannak döntéseik által, és nem kezelhetik azokat pusztán eszközeikként saját céljaikat elérendő (stakeholder modell). A döntésekben *érintett szereplők* (stakeholders) általában egyének, csoportok vagy szervezetek, de a természeti környezet és a jövő generációk is közéjük tartozhatnak, ha a döntés kimenetele ténylegesen befolyásolja helyzetüket. A felelős döntéshozót az jellemzi, hogy több nézőpontból is értékeli a szóba jöhető cselekvési lehetőségeket és optimális kompromisszumra törekszik a különböző értékdimenziók között.

Az érintettek iránti felelősség imperatívuszát fejezi ki a *generációk közötti igazságosság* alapelve is. A nemzedékek közötti igazságosság elmélete azt mondja ki, hogy minden nemzedéknek kötelessége a bolygó természeti és kulturális forrásait nem rosszabb állapotban továbbadni a jövő nemzedékeknek, mint ahogyan azt megkapta, és kötelessége az is, hogy a jelen nemzedékeknek is biztosítson ésszerű hozzáférést ezen örökséghez. Mivel „a természetet nem elődeinktől örököltük, hanem az utódainktól kaptuk kölcsön”, legalább akkora súllyal kell figyelembe vennünk a jövő generációk szabadságát, mint amekkorát önmagunk jólétének biztosítani kívánunk. A generációk közötti igazságosság és a stake-

holder modell keresztény társadalometikai értelmezése helyet kap II. János Pál „*Centesimus annus*” (1991) szociális enciklikájában is. A nemzetközi szövetkezeti alapelvek 7. pontja a szövetkezetek természet-, táj- és közösségvédelem iránti elkötelezettségét így fogalmazza meg: „A szövetkezetek törődnek azokkal a közösségekkel, amelyekben működnek. Amellett, hogy a tagok igényeire összpontosítanak, igyekeznek biztosítani közösségük fenntartását és fejlesztését olyan intézkedésekkel, melyek tisztelik a környezetet és elfogadhatók az emberi közösség számára.”³²

A fent említett etikai alapelvek nemcsak utólagosan (passzív, defenzív környezetvédelem: kárpótlás, jóvátétel a negatív externáliákért), hanem normatív módon (önálló és önkéntes pozitív környezetvédelmi kezdeményezések, környezetkímélő technikák, csomagolás bevonása, alkalmazása) érvényesülnek a szövetkezetben. Személyközpontú jellegéből adódóan ugyanis a szövetkezet gazdasági és érdekvédelmi tevékenysége magába foglalja az etikai és a közösségi értékek tiszteletét. A szövetkezeti vállalkozás ezért értelmezendő a közgazdasági *stakeholder modell*ben. A 'main stream' közgazdasággal (materiális fogyasztás növelése, radikális hedonizmus, az anyagi vágyak maximális mértékű kielégítése) ellentétben a szövetkezeti közgazdaságtan alapvető értékválasztása az ökológizáció és a humanizáció kettőse. A szervezetek az embereket szolgálják, azaz segítik testi-lelki és szellemi fejlődésüket, harmonikusan beágyazódnak abba a közösségbe és természeti környezetbe, amelyben tevékenykednek és hozzájárulnak ezek regenerációjához, megőrzéséhez. A szövetkezet olyan vállalkozási és gazdaságszervezési forma, amely az egyéni, a közösségi és az ökológiai értékek pluralizmusát, a személyi autonómiát és önkormányzatiságot tiszteletben tartja, és működése során figyelembe veszi mint a vállalkozás valamennyi potenciális érintettjének/szereplőjének egyéniségét, tehát nemcsak a shareholder (részvényes) csoport érdekeit, hanem a többi érintett (stakeholder) személy, közösség, környezet, jövő generációk alapvető érdekét.

Konkrétabban, a szövetkezetek tényleges és potenciális üzletvitele a *táj- és a természetvédelem területén, valamint tevékenységük közösségi értékek iránti érzékenysége* szervesen következik az alábbiakból:

üzemméret,

a döntéshozók kognitív és érzelmi közelsége vállalkozásuk színhelyéhez,

a közösségi és a tájjelleg intenzitása,

az etikus üzletvitel normakénti érvényesülése,

magasabb szintű együttműködés szükségszerűsége.

Az üzem, illetve az üzleti tevékenység méretét tekintve a szövetkezet közösség- és emberléptékű, ezért ellentétben a iparóriásokat („dinosaur technologies”) általában jellemző környezetszennyezéssel, a *szövetkezeti üzemkiegészítés, előbbrevitel* (Förderungsprinzip) alapelveinek megfelelően elsősorban kis- és középvállalkozások támogatására, fejlesztésére törekszik, amelyek viszont a c) pont alatt említett közösségi- és tájjelleget hangsúlyozottan hordozzák (közvetlenül érinti őket a talaj, a vízminőség, a tájkép rombolása). Ezért a táji, természeti, környezeti és közösségi értékek rombolásával járó üzleti tevékenység tiltása a szövetkezet lényegéből fakad. A fenntartható fejlődés érdekében *aktív környezetvédelem* valósul meg azáltal, hogy a *szövetkezeti üzletvitel normatív* módon olyan eszközöket, szolgáltatásokat nyújt tagjainak, illetve olyan feltételekhez köti a hitelezést, értékesítést stb., amelyek normatívan előírják például a környezetkímélő műtrágyák, üzemanyagok, újrahasznosítható csomagolóanyagok, ellenőrzött eredetű takarmányok használatát, egészséges élelmiszerek termelését, forgalmazását. Az *azonosság* elve vagyis a döntéshozó-tulajdonos-ügyfél-alkalmazott azonossága biztosítja, hogy a fentebb

említett normatív előírásokat a szövetkezeteken belül hatékonyabban lehet megjeleníteni (kommunikatív vagy dialogikus etika). Az identitásból következik továbbá, hogy az üzleti döntéshozók kognitív és érzelmi távolsága jelentősen csökken, sőt a kettő azonossá válik, lévén hogy az üzleti tevékenység érintettjei maguk a családtagok, a közvetlen közösség. Az önszerveződés, öngazgatás tehát nemcsak elvileg környezetbarátabb, felelősebb etikailag, hanem empirikusan is tapasztalható, hogy a környezetre káros tevékenység legtöbbször azokban az esetekben figyelhető meg, amelyeknél nincs meg a döntéshozók színhelyhez viszonyított térbeli és kognitív (kulturális, történelmi, mentalitásbeli) közelsége, emocionális rokonszenve (például Moszkva gazdaságpolitikája Szibériában, multinacionális vállalatok környezetrombolása és a nemzetközi hitelek törlesztésének sziszifuszi erőfeszítései a harmadik világban).

Végül a környezetvédelmi problémák világméretűvé válásával a megoldásoknak is ilyen léptékűeknek kell lenniük. Téves az a darwini-evolucionista elképzelés, miszerint kizárólag verseny által képesek az egyedek túlélni. Létezik ugyanis családi, intergenerációs szolidaritás, együttműködés, illetve a természetben nagyon sok nem versengő, együttműködő rendszer (szimbiózis) stabil. A versenyt és együttműködést jövőorientáltan kombináló attitűd legjobb illusztrálását Hardinnak a közlegelők tragédiájáról szóló tanulmánya adja.³³ A rögeszmés növekedésorientáltság bizonyítja ennek természetromboló következményeit. A szövetkezetek működése e folyamattal szembe hat, s a leginkább hozzájárul az apró közösségi szinergiák, szigetszerű modellek létrejöttéhez („Think globally, act locally – Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!”).

A szövetkezeti képzés

„A szövetkezetek támogatják a kölcsönös, folyamatos oktatási programokat a tagok, vezetők és alkalmazottak részére. A szövetkezeteknek kötelességük a közvéleményt tájékoztatni, különösen a fiatalokat és véleményformálókat, a szövetkezeti mozgalom természetéről.” (az SzNSz 1995-ös állásfoglalásának 5. irányelve).³⁴

Talán egyetlen modern gazdasági vállalkozási típus létrejötte sem fonódik annyira össze a nevelés, képzés gondolatával, mint a szövetkezeti intézmény, amelynek létalapja a tagok részvétele, tudása, képességeik fejlesztése, hiszen mindez az egyéni és közösségi kölcsönös segítézési intézmények önkormányzatát, öngazgatását, valamint a felelős döntéskészség kialakulásának alapját jelenti. A szövetkezeti gazdaságetika szorosan összefügg a keresztény és humánus értékrenddel, hiszen a krisztusi *Aranyszabály* („*Szeresd felebarátod, mint magadat*” [Máté 22, 39]; „*Amint akarjátok, hogy veletek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjetek másokkal*”), valamint a filozófus Kant által az Aranyszabály nyomán megfogalmazott *kategorikus imperatívusz* („*Felebarátodat mindig cselekedeteid céljaként, sohasem eszközöként tekintsd*”) alkalmazását próbálták intézményesíteni a gazdasági szférában.³⁵ Ebből adódott, hogy kiemelkedő egyházi személyiségek indítványozták és szorgalmazták a mezőgazdaság és kisipar korszerűsítésére, ezáltal pedig a szociális és kulturális viszonyok javítása céljából a felnőttképzést és a szövetkezetek szervezését: W. E. von Ketteler mainzi püspök és Kolping Adolf mindketten annak a keresztényszociális gondolkodásnak az ihletői, amely a pápai szociális enciklikákban, a *Rerum Novarumtól* (1891) a *Centesimus Annusig* (1991) fogalmazódik meg, a Fribourgi Unió értelmiségi köre, vagy magyar nyelvterületen Tessedik Sámuel, Prohászka püspök, Károlyi Sándor, Balázs Ferenc, Márton Áron erdélyi katolikus püspök.³⁶

A modern szövetkezeti mozgalom nevelő munkájához az indíttatást – mint láttuk – a rochdale-i takácsok adták meg. 1844-ben alapított szövetkezetük alapszabályba foglalta: „A közösség nemcsak az anyagiaknak, a szellemieknek is él, nemcsak a mára, a holnapra is gondol. Ezért a társaság gazdasági tevékenysége által elért felesleg két és fél százalékka felett külön tanács határoz, mely a tagok ismereteinek gazdagítását szolgáló könyvtár létesítésére s gyermekeiknek neveltetésére fog szolgálni.” Ebben a korban, amikor nem volt általános a tankötelezettség, sőt a családok rossz megélhetési viszonyai alig tették lehetővé a gyerekek iskoláztatását, különösen fontosnak tekinthető a szövetkezetek *iskolátámogató hozzájárulása* is.

A kezdeti időszakban a szövetkezésben rejlő gazdasági előnyök és humánus értékek karizmatikus személyek szellemi munkája által vált szélesebb körben ismertté, többnyire a sajtó útján vagy népszerűsítő nyomtatványok révén. William King angol orvos írta és szerkesztette az első szövetkezeti újságot (*The Co-operator*, 1828-tól három évfolyam alatt 28 szám jelent meg, havonta közel 12 000 példányban). E havilapban King – az oweni utopikus társadalomszervezési formákkal szemben – a „gyakorlati szövetkezést” javasolta megoldásként a rossz szociális állapotok javítására. Gyakorlatias tanácsokkal látta el olvasóit (miként kell fogyasztási szövetkezetet szervezni, üzletet és háztartást gazdaságosan és higiénikusan vezetni), rendszeres ismertetéseket közölt a szövetkezeti szabályokról, értékekről, előnyökről. Mivel tudta, hogy csak „kiművelt emberfők” képesek belátni az érdekkölcsönösségből fakadó együttműködés előnyeit és képesek szakszerűen üzleti tevékenységet folytatni, iparosiskolák és más *felntötképző intézmények* felállítását támogatta, ahol ő maga is oktatott. Keresztény és humánus értékrendje, közgazdasági és andragógiai (felntötképzési) nézetei hatással voltak más szövetkezetalapítókra is. Akárcsak Raiffeisen, előzőleg King is karitatív szervezetekben dolgozott. A kölcsönös segítségen alapuló 'baráti társaságok', segélyegyletek és szövetkezetek alapításának ösztönzésével szándékozott olyan intézményeket létrehozni, amelyek tagjai immár nem a könyörületesség és adakozás kiszolgáltatóit, hanem önállóan, önszegélyezéssel kézbe vehetik sorsukat. Németországban a szövetkezeti ismeretterjesztést Schulze-Delitsch és Raiffeisen kezdeményezte. Mindketten számos szövetkezeti könyvet írtak, folyóiratokat indítottak. Raiffeisen tevékenysége kezdetétől a szövetkezetek lényeges összetevőjének tekintette a *gyakorlati gazdasági ismeretek* terjesztését. A falusi hitelszövetkezetekben ún. kaszinókat létesített, amelyek célja Raiffeisen szerint: „olvasmányok és beszélgetések által azonosítani és kijavítani a mezőgazdálkodás hiányait és hibáit, terjeszteni és tanulmányozni a jó gazdasági könyveket és folyóiratokat, az általános mezőgazdasági tudomány fejlődését a helyi viszonyokhoz igazítani, valamint beszerezni az ehhez szükséges kellékeket”. A századfordulón a regionális szövetkezeti egyesületek könyvelési és számlavezetési *tanfolyamokat* tartottak kezdő és haladó szinten önkénteseknek és üzletvezetőknek. Szövetségi szinten szövetkezeti ellenőrök részére tartottak tanfolyamokat az 1913-ban alapított berlini ellenőrképző intézetben.

Wilhelm Haas, a szövetkezetek érdekvédelmi hálózatának elméleti megalapozója és megszervezője *többszintű szövetkezeti képzést* intézményesített: helyi szinten gazdasági alapismeretek és gyakorlati képzés átadása folyt, regionális szinten pedig a könyvelők, az igazgató és felügyelő bizottságok tagjai tanultak tovább 1896-tól, míg a teljes munkaidőben foglalkoztatott ügyvezetők az országos szövetkezeti képzőközpontban (Deutsche Landwirtschaftliche Genossenschaftsschule–Darmstadt, majd Berlin székhellyel) tanultak 1904-től.

Az *egyetemeken* a legmagasabb tudományos szinten folyt a szövetkezeti oktatás és kutatás. 1870-től már önálló *tantárgyként* jelenik meg a német egyetemek tanrendjében. A

Halle-Wittemberg-i egyetemen 1911-ben alapítják az első szövetkezeti *kutatóközpontot*, melyet a kölni (1926) és a frankfurti egyetemek kutatóközpontjai követnek. *Kereskedelmi főiskolai* szinten 1919-től indul szövetkezeti szeminárium. A két világháború közötti időszakban *Angliában* hat egyetem tananyagában szerepelt a szövetkezeti mozgalom tanulmányozása; emellett jelentős volt a Manchesteri Szövetkezeti Főiskola és a Plunkett Alapítvány tevékenysége. *Ausztóriában* a gazdasági iskolák és téli gazdasági tanfolyamok mellett a mezőgazdasági kamarák külön szövetkezeti iskolákat tartottak fenn. *Svájcban* a fogyasztási szövetkezetek bázeli központja tartott fenn Freidorfban világhírű szövetkezeti iskolát. 1925-ben alapították az Amerikai Szövetkezeti Intézetet. *Lengyelországban* 1919-ben alapították Szövetkezeti Tudományos Intézetet kutatási céllal, szakképzés céljából pedig két szövetkezeti iskola működött állami támogatással. Szintén 1919-ben alapították Szövetkezeti Főiskolákat *Csehországban* és *Romániában*. A közgazdasági oktatás és a szövetkezeti oktatás szoros egybefonódását tükrözi, hogy a budapesti *közgazdasági egyetem* alapítását a „Hangya” Fogyasztási Szövetkezetek Központja kezdeményezte ügyvezető igazgatója személyében. 1917-ben a „Hangya” 1 millió korona alapítványt tett egyetemalapítás céljából. A közgazdasági egyetem végül 1920-ban jött létre, szövetkezeti tanszék felállításával.³⁷ Ezt megelőzően is a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya-központ tanfolyamain tisztviselők általános, gyakorlati, speciális és kiegészítő szövetkezeti ismereteket tanultak.³⁸

A szövetkezeti tudományos kutatás és képzés célja a 20. század végéig természetesen változott: míg a szövetkezetek kialakulásának idejében az általános írás-olvasást, valamint ipari és mezőgazdasági ismeretek átadását, elemi üzletvitel tanítását kellett önerőből megoldani, mára egyrészt szövetkezeti szakembereket (menedzser, marketingszakértő stb.) képeznek ki a szövetkezeti főiskolák, másrészt a szövetkezeti sajátosságok és gazdaságetika közgazdasági, szociológiai törvényszerűségeit egyetemi szinten kutatják és tanítják.

A *gyakorlati célú oktatásban* szövetkezeti személyzetet képeznek (marketingszakemberek, menedzserek) általában kereskedelmi, közgazdasági főiskolai szinten (cooperative college). Egyetemi szintű tudományos kutatómunka a szövetkezeti mozgalom gazdasági, jogi, szociológiai vonatkozásairól a legnagyobb egyetemek szövetkezeti kutatóintézeteiben vagy tanszékein folyik. Megannyi intézmény, egyetem, tanszék és főiskola különböző fokú képzést és diplomát nyújt.³⁹

Szövetkezetek a diktatúrákban

A 19. század modernizációs tendenciái a 20. század első felében a világháborús gazdaság, a nagy gazdasági világválság, valamint a diktatórikus rendszerek gazdaságpolitikája miatt számos törésvonalat mutatnak. Itt főleg terminológiai pontosításokra utalunk a diktatórikus rendszerek szövetkezetekkel kapcsolatos politikája kapcsán, majd a legújabb kori piacgazdasági szövetkezeti integrációkra térünk ki.

Nem piacgazdasági, tehát államilag irányított tervutasításos, illetve diktatórikus rendszerek szövetkezetekkel kapcsolatos gazdaságpolitikájának vizsgálatakor a gazdaság- és társadalomtörténésnek kellő szakmai körültekintéssel kell alkalmaznia a szövetkezet fogalmát, akár a kelet-európai államszocialista rendszer gazdasági folyamatainak elemzésekor, akár a nemzetiszocialista vagy fasiszta hivatásrendi struktúrák leírásakor, hiszen itt a valódi szövetkezetek államosításával, autonómiájuk felszámolásával, vagyonuk kisajátításával kell számolni. A hitleri gazdaságpolitika a német szövetkezeti hálózatot a

„Reichsnährstand hivatásrendbe” kényszerítette, és az államilag ellenőrzött hivataloknak rendelte alá. A mezőgazdasági szövetkezetek így az ún. Erzeugungsschlacht (termelési harc) részévé váltak, a hitelszövetkezeteket pedig a fegyverkezéshez szükséges megtakarítások pénztáiraivá silányították. Hasonló módon, bár kevésbé brutálisan sajátították ki a fasiszta Olaszországban is a szövetkezeti hálózatot. Emiatt a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége a harmincas években kizárta soraiból a német és olasz „szövetkezeteket”.

A szovjet, majd ennek mintájára más kommunista rendszerekben hatalmi kényszerrel végrehajtott ún. „termelőség-szövetkeztetés” tulajdonképpen állami gazdaságok, állszövetkezetek, kolhoz-típusú közös gazdaságok erőszakos létrehozását jelentette. A korabeli szövetkeztudományi irodalom is tiltakozott a „szövetkezet” („Genossenschaft”, „co-operative”) fogalmával való visszaélés ellen. A lenini-sztálini kommunista ideológia a szövetkezeteket pusztán eszközként kezelte a rendszer kollektív gazdasági programjának teljesítésére (tervutasítás, kötelező beszolgáltatások). Az ún. termelőség-szövetkezetek esetében nem beszélhetünk önkéntességről, önszegélyről, önkormányzatiságról, demokráciáról, függetlenségről. Ellenben mindennapos gyakorlat volt az ún. kulákok vagy politikailag nem megfelelők kizárása a valódi, majd később államosított szövetkezetekből, a szövetkezeti önkormányzat megsértése („megbízható” káderek vezetőtestületbe kinevezése által), ideológiai átképzés, hatalmi kényszer alkalmazása.⁴⁰

Szövetkezetek az Európai Unióban

A II. világháború után *Nyugat-Európában* a Marshall-segély nemcsak az országok, hanem a települések szintjén is elősegítette a háború utáni gazdasági-társadalmi rekonstrukciót. A nehéz inflációs évek és termelés visszaesés közepette a *Marshall-segélyek* településszintű hatékony felhasználásában, az EGK atyjának tekintett Jean Monnet vezette program keretében a szövetkezetek pótolhatatlan szerepet tölthettek be: a mezőgazdasági termelés fellendítésére szánt segély ugyanis nem volt elegendő arra, hogy minden család egy teljes gépparkot kapjon, ezért a gazdakör géphasználati szövetkezetbe tömörülve pályázta meg az összeget. Később ugyanígy járt el a tejszövetkezet, pinceszövetkezet vagy más feldolgozó üzem, a felszereléséhez szükséges gépek beszerzésekor.⁴¹

A szövetkezeti vállalatok és hálózatok újjászerveződését az érdekvédelmi szervezetek és szakszervezetek, néhol az egyházak és az állami intézmények is támogatták. A szövetkezeti törvények korszerűsítésével biztosították a kedvező törvényes keretet, könnyítő adó- és egyéb kedvezményeket, a szakképzési és kutatási intézmények költségvetésének részbeni finanszírozását. Az állami és civil kezdeményezéseket mindenütt megelőzte a szakemberek részvétele, a tudományos és alkalmazott kutatómunka. Franciaországban például 1950-ben *Országos Kutatóközpont* létesült a mezőgazdasági szövetkezetek működésének tanulmányozására, 1960-ban pedig a szövetkezetek fejlesztésére.

Az ötvenes évek végére már körvonalazódóban volt az *Európai Közös Agrárpolitika*, amelynek kidolgozásában és működtetésében a szövetkezetek országos és közösségi szintű érdekvédelmi szervezetei töltik be a legfontosabb szerepet. A Római Szerződés aláírása után 1959. szeptember 24-én az EK országos mezőgazdasági és szövetkezeti szövetségei megalapították közösségi szintű szervezetüket (General Committee for *Agricultural Cooperation* – COGECA); a közösségi döntéshozók azonnal elismerik mint a mezőgazdasági és halászati szövetkezetek európai szintű képviselőit. Az Európai Bizottságon belül jelenleg a *DG XIII Igazgatóság* felel a Szövetkezeti és Szociálpolitikáért.⁴²

A szövetkezetek az EU hivatalos állásfoglalásai szerint is gazdasági teljesítményük mellett komoly társadalom- és szociálpolitikai feladatot vállalnak fel. A szociológia emiatt is a szövetkezetek jelenlétét, sűrűségét, strukturáltságát valamely régió, kistérség egyik fontos fejlettségi, vitalitási mutatójaként kezeli.⁴³

A szövetkezeti vállalkozás jellegzetességei

Történetileg kialakult formájában a szövetkezet szabad és önkéntes egyesület, amely demokratikus önkormányzattal rendelkezik, és egyúttal egy olyan gazdasági vállalatot is működtet, amely az egyesület tagjainak szükséges szolgáltatásokat biztosítja. A szövetkezetek valamennyi gazdasági sikere vagy korlátozottsága ebből az összetettségéből adódik: egyszerre társadalmi egyesület és gazdasági vállalat is. A szövetkezeti gondolat újítása abban rejlett, hogy a társadalmi egyesületek jellemzőit sajátos kombinációval ötvözték a gazdasági vállalkozással. Más szóval, a szövetkezetek jellegzetességei gyakorlati működésük során alakultak ki és rögzültek, módosultak az alapszabályokban, mindezek viszont az érintettek szabad, önkormányzati döntésével történtek. A jelentősebb szövetkezeti típusok kialakulásának ismeretében a szövetkezet fogalmának több lehetséges (közgazdasági, jogi, szociológiai vagy történelmi szempontú) meghatározásából mindezek közös nevezőjét kiemelve a szövetkezeti ideáltípust lehet megrajzolni:

A szövetkezet önkéntesen társuló személyek autonóm (önkormányzati) egyesülete, amelyet a tagok hoznak létre személyes részvételükkel és vagyoni hozzájárulásukkal közös/kölcsönös gazdasági, szociális és kulturális törekvéseik/érdekeik/szükségeik érvényesítése/ellátása céljából; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által valósítják meg, amelynek tulajdonosai a tagok, akik a szövetkezet irányítását közgyűlésük által demokratikus módon ellenőrzik.

Az SzNSz 1995-ös állásfoglalása. MacPherson, 1995

Heller Farkas (a 20. század első felének legismertebb és nemzetközileg leginkább elismert magyar közgazdász-tudósa és professzora) is kiemeli a szövetkezet személyi jellegét: „Szövetkezet a társulásnak az a formája, amely a kölcsönösségre és az egyetemleges felelősségre épül fel és tagjainak valamely gazdasági érdekét kívánja előmozdítani. A szövetkezet tehát nem keresetgazdasági, hanem kölcsönös segélyezési célt követ és mint ilyen, lényegében személyi egyesülés, szemben a részvénytársasággal és a többi egyenesen kereseti célra irányított társas vállalati formákkal. Benne nem a legnagyobb nyereségre törekvés a vezető elv, hanem a tagoknak erőegyesítéssel gazdasági jólétükben való támogatása. Azok, akik szövetkezet alapítására vállalkoznak, nem a pénzük befektetésére keresnek lehetőséget, hanem valamely konkrét gazdasági cél megvalósítására hozzák létre a gazdasági szervezetet. A tagok részéről történő közvetlen befektetés vagy hitelfelvétel a működésnek szükséges feltétele, de nem célja. A szövetkezet gazdasági tevékenységét a tagok igényei szabják meg, így a szövetkezet valójában a tagok alaptevékenységének horizontális vagy vertikális kiegészítését jelenti; önmagában nincs gazdasági célja, hanem csupán koordinálja az egyébként önálló gazdasági egységeknek.”

A fentiek alapján több szerepet tulajdoníthatunk a szövetkezeteknek:

1. *Infrastrukturajavító* (piackiegyensúlyozó) *szerep*: Olyan területeken/ágazatokban is létrejöhetnek, amelyekben a tőkés befektetés vagy az állami szociálpolitika nem tekinti kifizetődőnek a beruházást, ezáltal tehát addig nem létező szolgáltatásokat honosítanak meg, munkahelyeket, egyéb szociális (lakásépítés) vagy kulturális (iskola, óvoda) intéz-

ményeket hoznak létre a helységben. Monopolhelyzetet törhetnek meg új vállalkozás beindításával, értékőbbletbe juttatva a termelőket, továbbá egészséges versenyhelyzetet hoznak létre (potenciális árkiegyenlítés, kínálatbővítés, minőségjavulás), mindezek a fogyasztónak is előnyt jelentenek.

2. *Értékőbblet*-teremtő erő: Hozzáadott érték növelése az üzemi szervezet és technika tökéletesítése által (pl. feldolgozás) a termelői oldalon. Termékpálya nyomkövethetősége, közös márka, minőségszavatolás, közvetítői lánc rövidülése a fogyasztói oldalon.

3. *Szociálpolitikai* szerep: A munkaerőképzésre, az átképzésre, az oktatásra az alapszabályból következően nyújtanak keretet. Munkanélküliség-csökkentő szerepet töltenek be egyes vállalatok átvételével, fenntartható helyi *foglalkoztatást* biztosítanak. Alapszabályaik előírása szerint a gazdaságban etikai alapelveket alkalmaznak (karitatív alapítványt hoznak létre, környezetbarát és egészséges termékeket népszerűsítnek).

4. *Kulturális* szerep: A közösség kulturális javainak megőrzése céljából az alapszabályból következően támogatják az oktatási és továbbképzési intézményeket, programokat.

5. *Társadalmi* szerep: A piacgazdaság és jogállam elveinek megfelelően a szövetkezetek az érintetteket fokozottabban véleménynyilvánításhoz, a róluk szóló döntésekben való aktív/tényleges *részvétel*hez segítik (törvényhozásban, törvényalkalmazáskor szakvéleményezés, hatékony ellenőrzés; közösségek, kistérségek önkormányzatát erősítik).

A kialakult értékrend szerinti működési alapelvek korszakonkénti megerősítése, korszerűsítése legmagasabb szinten a *Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége* (a továbbiakban SzNSz) keretében a szövetkezeti érdekképviseltek és szakemberek részvételével történt. A SzNSz nemzetközi kongresszusain (1895, 1937, 1966, 1995) megfogalmazott állásfoglalások 7 irányelv segítségével határozzák meg a szövetkezetet: 1) önkéntes és szabad társulás, 2) belső demokrácia, 3) önkormányzatiság és függetlenség, 4) sajátos eredményelosztás (forgalomarányos visszatérítés, tartalékképzés), 5) oktatás és képzés támogatása, 6) szövetkezetek közötti együttműködés, 7) közösség iránti elkötelezettség.⁴⁴

Összegzés

A szövetkezet olyan intézményként értelmezhető, amely a gazdasági és a társadalmi változások során keletkező piaci és társadalmi egyensúlytalanságokat képes volt helyrebillenteni. A szövetkezeti önszegélyezés nem a modernizációval szembeni ellenállás, hanem pontosan a szövetkezet nyújt megfelelő keretet a szükséges gazdasági alkalmazkodásra. Ez a folyamat azonban nem utólagosan és passzívan történt, hiszen a szövetkezet révén az érintettek (személyek, családok, kisebb-nagyobb közösségek) immár aktívan befolyásolhatták a történéseket, nagyobb súllyal beleszólhattak a gazdasági és a társadalmi erőviszonyok alakulásába. A 21. század küszöbén a szövetkezeti elmélet és gyakorlat eddigi pozitív tapasztalataira, eredményeire támaszkodva talán a globális ökológiai problémák sürgetésére is, a szövetkezeteknek sikerül elfogadtatni és egyre szélesebb üzleti körökben meghonosítani az együttműködésre épülő üzletviteli és felelős szövetkezeti gazdasági etikát.

Jegyzetek

¹ Diederiks–Lindblad: Nyugat-európai gazdaság és társadalomtörténet. A rurális államtól a gondoskodó államig. Osiris, Budapest, 1995. 286.

² Birchall, Johnson: Co-op: the people's business. Manchester University Press. Manchester, 1994. The Rochdale Principles fejezet. 49–64. A komoly elkötelezettség eredménye sorrendben a következő: fogyasztási cikket forgalmazó sikeres szövetkezet több üzlethelyiséggel, amelyből kifejlődik a fogyasztási szövetkezeti hálózat önálló feldolgozó, szállító és forgalmazó egységekkel (1869); 25 lakóház építése 1861-ben, 1867-ben 84 ház 5 nagy telken 2 utcában; malom (1850) és 1854-től Manufacturing Society működtetése hajdani munkanélküliek foglalkoztatásával; földvásárlás és farmgazdaság (1851); Szövetkezeti Biztosító Társaság (Co-operative Insurance Society) alakítása.

³ A szövetkezeti nevelés, oktatás intézményesítésére a tanulmány második részében térek ki bővebben.

⁴ A nyitott tagság elvét korrigálták a szomszédsági elvvel (áttekinthetőség, érdekkölcsönösség és horizontális spontán ellenőrzés), az önszegélyezés elve mellett szerepet juttattak az alapítványi üzletrészjegyzésnek (kívülről jövő segítségnek, amelyet a gazdagabbak vagy az állam nyújtott), oszthatatlan tartalékalapot hoztak létre. A német szövetkezetek jellegzetességeiről lásd még a „Genossenschaften” szócikket. In: Staatslexikon. Recht-Wirtschaft-Gesellschaft. II. Band. Herder, Freiburg–Basel–Wien. 1995. 875–883.

⁵ Schmitz, Philibert OSB: A bencések civilizációs tevékenysége a XII. századtól a XX. századig. Pannonhalma, 1998. 52.

⁶ Botos Katalin: Elvesz(t)ett illúziók. A magyar bankrendszer helyzete és távlatai. Bp., 1996.

⁷ Aschoff, Gunther: The German Cooperative System. Its History, Structure and Strength. Frankfurt aM, 1996.

⁸ Hermann Schulze-Delitsch (1808–1883) német közgazda, jogász, bíró, a Reichstag tagja (és ekként az első német szövetkezeti törvény kezdeményezője) 1849-ben szervezte szövetkezetbe szülővárosa (Delitsch, Németország) kisiparosait és kereskedőit. Életrajzi adatokat tartalmaz még: Bosl–Franz–Hofman: Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte. München, 1975.

⁹ Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888), aki sokféle hivatást töltött be (katona, kereskedő, gyáros, polgármester, szövetkezeti szakíró), miután többféle karitatív egyesületet (segélyegyletek, hitelegyletek, alapítványok) szervezett, az első Raiffeisen-féle szövetkezetet 1849-ben Flammersfeldben, majd 1854-ben Heddesdorfban kiforrottabb formában alapította. Életrajzi adatokat tartalmaz még: Bosl–Franz–Hofman: Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte. München, 1975. 2246–2247.

¹⁰ A mai Raiffeisen Bank az Ausztria Raiffeisen Szövetkezetek Központi hitelintézete, Ausztriában a negyedik legnagyobb bank, amely nemzetközi beruházásokba is kezdett a 20. század utolsó negyedétől kezdődően.

¹¹ Fairbairn, Brett: History from the Ecological Perspective: Gaia Theory and the Problem of Co-operatives in Turn-of-the-Century Germany. In: American Historical Review. Vol. 99. 1994. Nr. 4. 1203–1239. 1223.

¹² Wehenkel, Gunther: Deutsches Genossenschaftswesen in Rumanien. Stuttgart, 1929.

¹³ Raiffeisen, F. W.: A hitelszövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására. Kiadja az Országos Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata. 1885. 4.

¹⁴ Más, nagyon sikeres hitelszövetkezeti hálózat a kanadai francia nyelvű régiókban alakult ki. A Desjardins-típusú takarékpénztárak (caisses populaires Desjardins) a világ egyik leg-

erősebb hitelszövetkezeti mozgalmává nőttek, a vidéki Québecben a társadalmilag is kedvező, helyi közösségi megtakarítási és hitelezési alternatívát nyújtották a nagy és „idegen” városi bankokkal szemben. Fejlődésük a legszorosabban egybefonódott a nyelv és kultúra megőrzésével, az oktatási, egyetemi intézmények támogatásával. Lásd még: *Co-operative Organizations and Canadian Society. Popular Institutions and the Dilemmas of Change.* Edited by Murray E. Fulton. University of Toronto Press, 1990. 74–75. MacPherson, Ian: *Each for all: a history of the cooperative movement in english Canada.* Toronto, Ontario, 1979. 103–104, 113–115.

¹⁵ Dülfer (szerk.): *International Handbook of Cooperative Organizations.* Göttingen, 1994.

¹⁶ Desbons, G.: *La crise agricole et le remede coopératif – l'exemple du Danemark.* Paris, 1917. Jensen, E.: *Danish Agriculture – Its Economic Development.* Copenhagen, 1937. Boldizsár Iván: *A gazdag parasztok országa. Dánia.* Budapest, 1945.

¹⁷ Fulton, Murray E. (ed.): *Co-operative Organizations and Canadian Society: Popular Institutions and the Dilemmas of Change.* University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 1990. Lásd még Valkó László: *Mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek az AEÁ-ban.* Budapest, 1937. Laczó Ferenc: *Szövetkezeti formák és típusok az AEÁ-ban.* In: *Szövetkezés*, 13. 1992. 1–2. 69–84. Laczó Ferenc: *Farmerszövetkezetek az amerikai gazdaságban.* In: *Közgazdasági Szemle.* 40. 1993. 6. 543–553.

¹⁸ A 19. század végén a francia mezőgazdasági érdekvédelmi és szakszervezetek bolttal, üzlettel is rendelkeztek, amelyek átalakultak fogyasztási szövetkezetekké. A filoxeravész miatt a szőlősgazdák egy részének át kellett állni a szarvasmarha-tenyésztésre és tejgazdálkodásra, ekkor tejszövetkezetek keretében dolgozták föl a tejet és értékesítették a termékeket. Ugyancsak a szőlőkrízis idején hozták létre a szőlősgazdák a pinceszövetkezeteket borfeldolgozás és értékesítés céljából. A 20. század harmincas éveiben gabonartározó és értékesítő szövetkezetek biztosítják a kiváló tartósítást és előnyös értékesítést. Canevet, Corentin: *Le modele agricole breton.* Presses Univ. de Rennes, 1992. LefevreDenis: *A l'ombre des machines. Les CUMA, 50 ans de solidarités locales.* Éd. Entraid', 1996. 30–31.

¹⁹ A modern technika (vajszeparátor – 1880 körül) alkalmazásával a tejszövetkezetekben lehetővé vált a vaj nagy mennyiségben történő előállítás, kondicionálása, csomagolása és szállítása (elsősorban a brit piacra); a mellékterméket (író, sovány tej) pedig a gazdálkodók sertéshizlálásra használták fel (innen ered vicces szólásuk is, miszerint „a disznó a tehén farkán csüng”). 1882-től, az első tejszövetkezet alapításától, a tejszövetkezetek száma 1886-ig 176-ra, 1890-ig 600-ra, 1900-ig 942-re emelkedett, ami azt jelenti, hogy minden faluközösségnek volt tejszövetkezete. 1887-ben alapították az első szövetkezetet, amely sertésbacon kivitelére szakosodott, s 1890 körül hasonlókat találunk az ország minden részében. Hasonló módon szervezték meg a tojáskivitelét is, különösen 1900 után. Tracy, Michael: *Government and Agriculture in Western Europe 1880–1988.* Harvester Wheatsheaf, 1989. 113–114.

²⁰ Tracy, Michael: *Government and Agriculture in Western Europe 1880–1988.* Harvester Wheatsheaf, 1989. 114.

²¹ Lásd még Todd, Emmanuel: *L'invention de l'Europe.* Seuil, Paris, 1996. 166–167. A műveltség, szakképzettség és kooperációs készség viszonyára a későbbiekben még visszatérünk.

²² A nemzeti kultúra védelmét is felkaroló nemzetiségi szövetkezeti rendszerek kialakulását bővebben ismertetem *Nemzetépítés és szövetkezeti politika* című tanulmányomban. In: Székelyföld, 2002. május. 81–129. Lásd még: Gyimesi Sándor: *A parasztság és a*

szövetkezeti mozgalmak. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. Szerkesztette: Szabó István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

²³ Az 1943-ban indított Escuela Politecnica Profesional ipariskola végzettjei közül többen levelező tagozaton főiskolai diplomát szereztek az aragóniai Saragosai Egyetemen. Mivel létfenntartásukért dolgozniuk is kellett, Don José Marianak sikerült kiharcolni, hogy egyéni tanrend szerint tanuljanak védeneci. A végzett mérnökök közül öten alapítják 1956-ban az első szövetkezetet (Ulgor néven).

²⁴ A Mondragon gazdasági sikerét a következő mutatók illusztrálják:

Foglalkoztatás:

1956: 23 foglalkoztatott egyetlen szövetkezetben;

1987: 21 000, több mint 100 alapszövetkezetben;

1997: 23 000, 150 szövetkezetben és a másodfokú ernyőszerkezetben.

Munkanélküliség:

A Mondragon-szövetkezetek tagjai között: 0,6%; A baszk tartományokban: 25%; Spanyolországban: 20%.

A szövetkezeti vállalatok életképessége, 1956–1986: 103 szövetkezet közül csak 3 zárt be. Exportált termék: 1976: 10%; 1986: 30%.

1997-ben már 150 szövetkezet tagja a csoportnak, amelyek közösen Spanyolország 15 legnagyobb magáncégét alkotják, jelenleg 23 000 személyt foglalkoztatnak. A csoport szövetkezeteinek nagy része ipari termékeket állít elő (köztük van Spanyolország legnagyobb hűtőgépgyártója). A nagykereskedelmi „Eroski” baszk fogyasztási szövetkezeti áruházlánc 9000 személyt foglalkoztat, s ezen kívül több mint 250 000 fogyasztó-taggal rendelkezik, akiknek többsége az autonóm Baszkföld lakosa.

²⁵ A Mondragon-csoport 10 hivatalos irányelvet érvényesít: 1) nyitott tagság; 2) demokratikus szerkezet; 3) a munka szuverenitása; 4) a tőke eszközjellege, alárendelt szerepe; 5) részvétel a vállalatok vezetésében; 6) jövedelmi szolidaritás; 7) kooperáció (a szövetkezeteken belül és között); 8) szociális biztonság; 9) egyetemes jelleg; 10) oktatás. Cheney, George: *The Many Meanings of „Solidarity”: The Negotiation of Values in the Mondragon Worker Co-operative Complex under Pressure*. In: *Case Studies in Organizational Communications: Perspectives on Contemporary Work Life*. Edited by Betty Davenport Sypher. New York–London, 1997.

²⁶ Bradley, Keith–Gelb, Alan: *Motivation and control in the Mondragon experiment. The replication and sustainability of the Mondragon experiment*. In: *British Journal of Industrial Relations*. Vol. 19. No.2. June 1980. 211–233.; Vol. 20. No.1. March 1982. 20–33.

²⁷ Whyte, William Foote: *Learning from Mondragon*. In: *International Handbook of Participation in Organizations. For the Study of Organizational Democracy, Co-operation and Self-Management*. Vol. II. Ownership and Participation. Edited by Russel, Raymond and Rus, Veljko. Oxford, 1991. 83–102.

²⁸ Az sem mondható, hogy a baszk régió fogékonyabb a szövetkezetalakításra, hiszen Spanyolország más területein is elég gyakori a szövetkezeti vállalati forma (a spanyol szövetségi alkotmányban külön paragrafus szól a szövetkezetekről). A spanyolországi szövetkezetekről lásd még Ramon Franquesa Artés–Eva Samaranch Gallén: *Önigazgatás Spanyolországban*. In: *Eszmélet*, 20. sz. 1993. december, 83–103.

²⁹ Fairbairn, Brett: *Co-operatives as Politics: Membership, Citizenship, and Democracy*; Fairbairn, Brett: *Big Capital, the Big State, and Co-operatives: Historical Perspectives*. In: Fulton, Murray E. (ed.): *Co-operative Organizations and Canadian Society: Popular Institutions and the Dilemmas of Change*. University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 1990.

- ³⁰ Parnell, Edgard: *Reinventing the Co-operative System for the 21st century*. Oxford, 1995.
- ³¹ Granovetter, Mark: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula, Budapest, 2001.
- ³² MacPherson, Ian: *Les principes coopératifs vers le 21e siecle*. Geneve, 1995. Zsolnai László: *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- ³³ Hardin: *The Tragedy of Commons*. In: *Science*, 162 (1968) 1243–1248.
- ³⁴ Buday-Sántha Attila: *Agrárpolitika-vidékpolitika. A magyar agrárgazdaság és az Európai Unió*. Budapest–Pécs, 2001. 423.
- ³⁵ Lutz, Mark A.: *The Mondragon co-operative complex: An application of Kantian ethics to social economies*. In: *International Journal of Social Economics*. 1997. Vol. 24. Issue 12. 1404.
- ³⁶ Botos Máté–Rabár Ferenc: *Gazdaság és etika. A gazdasági gondolkodás fejlődése*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 1998. 35–50.
- ³⁷ Balogh Elemér, Almási: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya” és a Közgazdasági Egyetem története*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- ³⁸ Pártos Szilárd–Szilágyi László: *Szövetkezeti ismeretek*. Budapest, 1935. 139–143.
- ³⁹ Dülfer (szerk.): *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994. 293–334.
- ⁴⁰ Valkó László: *Cooperative Ideas in the Eastern and Western Worlds*. Washington, 1951.
- ⁴¹ Jarrige, Françoise: *Ancienne institution, nouveaux enjeux, la coopération agricole aujourd’hui. Réflexions sur le cas des coopératives viticoles du Midi*. In: *Agriculture et Alimentation en quete de nouvelles légitimités*. *Qeconomica*, Paris, 1998. 49–97.
- ⁴² A COGECA részt vesz a CAP (Közös Agrárpolitika) előkészítésében és érvényesítésében. 14 teljes jogú tagja mellett tagja lehet bármely tagállambeli országos szövetkezeti szövetség. 12 millió tagot képvisel 40 000 szövetkezetben s 720 000 alkalmazottat. 1957-től kilenc szövetkezeti ágazat alapított saját ernyőszervezetet európai közösségi szinten. *Le mouvement coopératif dans l’Union européenne*. 1998.
- ⁴³ Delors, Jacques: *Les indicateurs sociaux*. Paris, 1971.
- ⁴⁴ MacPherson, Ian: *Les principes coopératifs vers le 21e siecle*. Geneve, 1995.

Schlett András: *Magyar mezőgazdasági érdekképviseltek története* *a II. világháborúig*

A magyar mezőgazdasági érdekképviselő kialakulásában igen fontos szerepe volt a gazdasági egyesületi mozgalomnak. A mozgalom kezdete visszanyúlik a 17. század utolsó harmadára. A mezőgazdasági érdekképviselő szervezésének gondolata ekkor indult ki Franciaországból, ahol erre minden előfeltétel adva volt. Itt 1756-ban létesült az első gazdasági egyesület.¹ A francia példát több nyugat-európai ország is követte, így például Poroszország és Ausztria is. A nyugati gazdasági és társadalmi átalakulásnak Magyarországon elsősorban az uralkodók voltak a szellemi közvetítői, így Mária Terézia és II. József. Mindkettő törekvése az volt, hogy bekapcsolja birodalmát az általános európai fejlődésbe. Az államhatalom Mária Terézia uralkodása idején kezdett a mezőgazdasági élet irányításába komoly és szervezett formában beavatkozni. 1746-ban szervezték meg a Gazdasági Igazgatóságot (Commerzdirektorius), amelynek ügykörébe a bányászat kivételével nem csak kereskedelmi, hanem minden gazdasági természetű ügy is tartozott. Ez a testület 1762-ben egyetemes kormányzékké, ún. Gazdasági Tanáccsá (Hofkommerzienrath) alakult át, amelynek ügyköre Mária Terézia összes országának gazdasági ügyeire kiterjedt. Mivel azonban a birodalomhoz tartozó országok mindegyikének más volt a közjogi szervezete, ezért a gazdasági ügyek tárgyalásaiba az illető országok kormányzóiból vették be a tanácsosokat. E közös tanácskozásokból fejlődött ki s jött létre 1769-ben az Államgazdasági Bizottság (Staatswirtschaftsdeputation), amely mint gazdasági tanácsadó szerv működött, a királynő országaira kiterjedő hatáskörrel. Ennek 1779-ben történt megszűnése után a magyarországi gazdasági ügyek intézése a Magyar Királyi Kamara feladata lett.

A gazdasági érdekképviseltek létrehozásában is Mária Terézia tette meg az első lépéseket: 1776. szeptember 13-án a bécsi Főkormányzóságtól leiratot intézett a Helytartótanácsához, s a vármegyéket gazdasági egyesületek létrehozására ösztönözte. Mivel ez nem vezetett eredményre, a következő évben újabb leiratot intézett a megyékhez és a városokhoz, amelyben hangsúlyozza, hogy az egyesületek kizárólagos célja a „hazai mezőgazdaság emelése”. A vármegyék „meggyőzése” érdekében a leirathoz 18 pontból álló alapszabályzatot is mellékeltek:

1. A társulás tagjai havonként gyűlést tartanak, és ezen gyűlés végső napján a közelebbi, jövő havi gyűlés napját kitűzik.
2. Minden tagnak szabadságában áll a mezei gazdaság emelését célzó valamelyik szaktudományt (...) felkarolni.
3. Minden összejövetelnek a tárgya az legyen, hogy minden tag a maga területén folyamatban lévő gazdálkodási eljárást, s úgy az előmenetel, valamint a pangás okait is komolyan vizsgálja meg, s utat és módot jelöljön ki az előmenetel biztosítására és a pangás megszüntetésére.
4. A társaság mindegyik tagja legalább a gyűlés előtt indítványt tartozik beadni a földművelés valamelyik ágazatára nézve.
5. A közhaza javát szívéből hordozó egyének, habár nem tagjai a társaságnak, a társaság által javaslatok adására szintén felhívandók, javaslataik kitérítéssel veendőek, sőt jutalmazással is megtisztelendőek.

6. Minden tag könnyebb tájékozódása végett tartson kézikönyvet, melybe az indítványok és javaslatok rövid kivonata bejegyeztessék.

7. A különösebb és általánosabb figyelmet érdemlő javaslatok és indítványok félévénként a társaság által a Helytartótanácshoz felterjesztendők, a Helytartótanács pedig az összes felterjesztéseket rendszeres szerkezetbe véve, Ő Felségének véleményezve felmutatja.

8. Hogy a hasznos következtetést eredményezett kísérletek és gazdasági eljárások az egész országban köztudomásra jussanak, a társaságok egymással levelezésbe legyenek, tapasztalásaikra és észleléseikre nézve.

9. Minthogy a cél, a feladat az, hogy a társaság által hasznosnak ismert dolgok mindenkiel tudattassanak, erre nézve a társaság tagjai mindannak, ki tanácsot kér tőlük, készséggel feleljen és tegyen eleget, ha pedig valami gyakorlati kísérlet jó eredményt adott, azt minden társasági tag tudatni és terjeszteni törekedjék úgy, hogy mind maga aszerint cselekedjék, mind pedig ismerőseit és szomszédait az eszerinti eljárásra serkentse.

10. A társaság tagjainak, illetőleg a társaságok levelezéseiben, címzésnek, tisztí írásnak helye nincs, s az ékes kidolgozás is, mi közönségesen a dolog érdemének, vagy kellő világhosszának rövidegével esik meg, mellőztessék.

11. A társaság állhat bármi rangú és rendű tagokból, arra mindazonáltal ügyelni kell, hogy irányítójuk megfelelő gazdasági szakképzettséggel rendelkezik.

12. Minden társaság az első gyűlésében válasszon magának pártfogót, és pedig olyat, kitől elvárható, hogy a gazdasági állapotokat ismeri, s azok javítását célzó közmunkálást méltányolni, s a társaságot saját ismereteivel is céljához közelebb vinni képes, és hajlandó is.

13. A tagok válasszanak igazgatót.

14. Válasszanak a tagok kancellárt.

15. A jegyzőkönyvek szerkesztésére és a leírandók leírására titkoknak és írnok is választandók.

16. A gyűlések alkalmával semmi megkülönböztetésnek nincs helye; a tagok mind egyenrangúak.

17. Mielőtt a gyűlés eloszlanék, a határozatok, végzések felolvasandók. Szavazat-többség dönt.

18. A tagok tanácskozzanak a felett, mennyiben volnának ezen alapszabályok módosítandók, vagy kiegészítendők, hogy a kitűzött célt annál biztosabban elérhessék.²

A királynő kezdeményezésének, minden kormányhatósági igyekezet ellenére sem volt sikere. Csak Vas megyében és az erdélyi szászok között alakult gazdasági egyesület. A többi vármegye fölöslegesnek ítélte a gazdasági egyesületek szervezését, arra az álláspont-ra helyezkedve, hogy a mezőgazdasági érdekek érvényesítésére, valamint megvédésére elegendő tér nyílik a vármegyei autonómia eddigi keretei között is. Hozzájárult a tartózkodáshoz, hogy e lépésben sokan a bécsi udvar vármegyék függetlenségét veszélyeztető törekvéseit vélték felfedezni. Mindazonáltal ezt követően is történtek lépések a magyar gazdák tömörítésére. Tudunk arról, hogy 1817-ben Szentkirályi Lászlóhoz, Pest vármegye alispánjához, tervezetet nyújtottak be, hogy „hazánkban egy mezei gazdálkodásra és annak előmenetelére ügyelő szövetség terveztesse”, amelynek célja a gazdákra vonatkozó hasznos tudnivalók, teendők feljegyzése, összeállítása és kinyomtatása volna, hogy ezáltal a birtokosoknak útmutatás álljon rendelkezésre, hogyha a gazda a gazdaságban javítást akar eszközölni, ne legyen kénytelen csak a saját kárán tanulni. E gazdaszövetség tagjaivá az ország „ügyes és szorgalmas” gazdáit akarták megválasztani, a Pesthez közel lakó tagokból pedig igazgatóságot alakítani, amely titkárt tartott volna és levéltárat is állí-

tott volna. A tervezet szerint ezen igazgatóságnak lett volna a feladata, hogy a hazai gazdaság minden ágazatának felvirágoztatására az ország legtávolibb részeiben lévő tagokkal is érintkezzék és hozzájuk kérdéseket intézzen. A gazdák az igazgatóságnak jelentették volna tapasztalataikat, s tőle kértek volna tanácsot. A tervezet a szövetség költségeinek csökkentésére azt ajánlotta, hogy a gazdák összegyűjtött tapasztalatai alapján magyar német és tót nyelven szerkesztett naptárat kellene összeállítani, amelyet kizárólag a gazdaszövetség árusíthatna. Ennek a különböző rovataiba minden gazda bejegyezné, hogy milyen időjárás mellett, milyen termése volt az egyes terményekből. A forrásból látható, hogy a gazdákat a legegyszerűbb könyvvezetésre igyekeztek volna ily módon ránevelni.³

Szentkirályi László alispán komolyan foglalkozott a tervezet megvalósításával. Érintkezésbe lépett az ország nádorával, József főherceggel, akit sikerült rávennie arra, hogy a megalakítandó társaság „főoltalmazója” gyanánt részt vegyen a mozgalomban. Az 1817. augusztus 24-én tartandó alakuló ülésre az ország legjobb és legismertebb gazdáit hívta össze, így többek között Csekonics Józsefet, gróf Eszterházi Károlyt, gróf Festetich Jánost, gróf Hunyady Józsefet.

E kezdeményezés után megint pihent a gazdasági egyesületi mozgalom kérdése egészen addig, amíg Széchenyi István újra fel nem vetette. Az eddigi sikertelenség fő okát ő a gazdaságilag „kiművelt emberfők” hiányában látta. Széchenyi működése és agitációja a mezőgazdasági érdekképviselési mozgalom történetének fontos korszaka. Tisztában volt a hazai mezőgazdaság viszonyaival és ismerte a külföldi fejlettebb viszonyokat. Mária Terézia sikertelen kísérleteinek okát abban látta, hogy kötelező erővel akarta – főleg német minta alapján – a célt elérni. Széchenyi ezzel szemben az angol példa után indult, s az önkéntes társulás megvalósításán fáradozott. Működésével messze ható társadalmi és gazdasági célt kívánt szolgálni: angol minta után megvalósítani a társadalmi önszegélyt. Tíz évi kísérletezés után alakult ki 1835-ben az általa alapított egyesületekből az Országos Gazdasági Egyesület, amelynek működésébe a mezőgazdaság minden ágát bevonta.

Az Országos Gazdasági Egyesület, később Országos Magyar Gazdasági Egyesület, röviden OMGE, Széchenyinek és hazafias érzésű főnemes társainak az alapítása. Károlyi György az OMGE-nek adományozta az akkor még a városon kívül, a Köztelken lévő majorját, így az lett az egyesület központja.

Az OMGE alapszabálya szerint nem csak főnemest és nemesembert, hanem minden tisztességes, gazdálkodással vagy gazdasági irodalommal foglalkozó magyar honpolgárt felvett tagjainak sorába. A gyakorlat azonban sajnos azt mutatta, hogy a magyar társadalom többi osztálya, főleg kellő szakismeret hiánya folytán az OMGE vezetésétől és életétől távol maradt. Az OMGE azonban a gazdasági társulás és a társulási érzék fejlesztése terén elévülhetetlen érdemeket szerzett, s az, hogy mindennek ellenére az egész magyar gazdaságtársadalmat nem tudta beszervezni, az jórészt rajta kívül álló okokon múltott.

Széchenyi alapítása rövidesen „lavinát” indított el, s az ország többi részében is gomba módra alakultak a gazdasági egyesületek. 1837-ben megalakult a szatmári, 1840-ben a Vas megyei, 1844-ben az erdélyi magyar gazdasági egyesület, az erdélyi szászok pedig 1845-ben alakították meg gazdasági egyesületüket.

Az 1848–49-es forradalmi éveket követő önkényuralom idején szünetelt a politikai és vármegyei élet. A gazdaközösség figyelme ekkor mindinkább a gazdasági egyesületek felé fordult, amelyek tanácskozásain a mezőgazdasági kulcskérdésekkel kapcsolatban közügyekkel is lehetett foglalkozni. Jóllehet az önkényuralom évei alatt egymás után alakultak a gazdasági egyesületek, mégis 1868-ban sem volt több belőlük 28-nál. Bár az OMGE nem volt szervezetileg a mezőgazdasági érdekképviselési mozgalom hivatalos irányítója, elis-

mert tekintélyénél fogva erős befolyást gyakorolt nemcsak az egyesületekre, de a gazdaközösségre is. Következésképp lassan megalakultak a vármegyéenkénti gazdasági egyesületek.

A kiegyezés utáni években a gazdasági egyesületek igen jelentékeny feladatot töltöttek be, főleg azért mert ezekben került legelőször felvetésre az időnként összehívandó gazdakongresszusok gondolata. Ennek jelentősége abban állt, hogy a mezőgazdasági érdekképviseleti gondolat tervét e kongresszusok határozatai vitték a megvalósulás felé.⁴

Az első gazdakongresszust 1868. július 14-én Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter hívta össze Budapestre. Az országos gazdasági értekezleten összesen 28 gazdasági egyesület kiküldötte jelent meg. Az értekezlet fő tárgya: miként lehetne a gazdasági egyesületeket bizonyos gazdasági támogatással, megfelelő tevékenység kifejtésével fenntartani s a földművelésügyi minisztériummal közös működésbe hozni úgy, hogy a miniszternek a gazdasági egyesületek működéséről állandó tudomása legyen. Az értekezlet kimondta, hogy az országos és vármegyei gazdasági egyesületeket nem hivatalos kényszer, hanem a szabad társulás folytán kívánja fenntartani.

Az első gazdakongresszuson kifejtett kívánságok közül különösen három érdemel figyelmet. Elsősorban azt kívánták, hogy a földművelésügyi minisztériumot az ipar- és kereskedelemügytől szervezetileg is elkülönítsék, hogy így külön szervezettel, erőteljesebb tevékenységet folytathasson, s a mezőgazdaság érdekeit jobban képviselhesse. Szükségesnek tartották továbbá minél több földművesiskola létesítését és a gazdasági tanintézetek szaporítását. A szakképzés tekintetében hozott javaslatok közül kiemelkedik az, amelyben mérnökök külföldi kiküldetését kívánják abból a szempontból, hogy azok a csatornázási és földöntözési munkálatokban magukat gyakorlatilag is alaposabban kiképezhessék.

A második gazdakongresszus 11 évvel később, 1879. június 3-án ült össze, Székesfehérvárott. Az összehívás okát a mezőgazdák helyzetének rosszabbodásában kell keresni. Különösen az amerikai és az orosz gabonaexport foglalkoztatta az érdekelteket, s már ekkor felmerült az a gondolat, hogy miképpen kellene a gabonatermelésről más terményekre helyezni a gazdálkodás súlypontját. Ismét hangoztatták az önálló, tisztán földművelésügyi kormányzattal és igazgatással foglalkozó minisztérium szükségességét. Ez az óhaj meg is valósult: az 1889. évi XVIII. tc.-kel felállították az önálló földművelésügyi minisztériumot

A harmadik kongresszust 1895. május 19-étől 23-áig Budapesten már nem a kormányzat, illetve a miniszter hívta össze, hanem a gazdasági érdekeltség. A kongresszus kimondta a mezőgazdasági érdekképviseleteknek az egész országra kiterjedő, azonos törvényhatósági úton való szervezését. Bár társadalmi úton kívánta ezt elérni, tehát nem a kötelező kamarai rendszer mellett foglalt állást, mégis hangsúlyozta, hogy az ily módon szervezendő érdekképviselet a közigazgatással kellő kapcsolatba hozassék. A kongresszus kimondta annak szükségességét, hogy a nagy érdekképviseleti szervezet társadalmi úton, a szabad társulás alapján épüljön fel, és alapját a jelenlegi és ezután alakuló gazdasági egyesületek alkossák. Hatáskör tekintetében az autonómia mellett nyilatkoztak. Már itt is kívánatosnak tartották, hogy az érdekképviseleti szervezet a törvények, miniszteri rendeletek, szabályok alakításánál kötelezően közreműködjön, s ezzel kapcsolatban, egészen külön szervként, szükségesnek tartották az OMGE és a megyei gazdasági egyesületek külön szervben való összefogását.

A negyedik gazdakongresszust a millennium alkalmával tartották 1896. szeptember 24–25-én Budapesten, 70 gazdasági egyesület részvételével. Már az első gazdakongresszuson láthattuk, hogy a mezőgazdasági érdekképviselet megszervezése állandóan a kívánalmak

között szerepelt, s a szervezetre vonatkozóan részletesen hangsúlyozták azt, hogy a mezőgazdasági érdekeltség ne hivatalos, ún. kamarai, hanem szabad szervezetbe tömöríttessék. E negyedik kongresszuson azonban már többen vannak, akik hivatalos, kötelező képviseleti rendszer mellett foglalnak állást. A szabad társulás alapján az OMGE, a földművelésügyi kormányzat vagy a gazdaosztály egyes vezetőinek kezdeményezésére keletkezett egyesületek ugyanis nem tudtak egységes és erős gazdatársadalmi szervezetet alkotni. Ez a körülmény végleg a hivatalos érdekképviseleti rendszer mellett döntötte el a kérdést.

Az 1910-ben összehívott országgyűlés királyi megnyitójában már mint legközelebbi sürgős teendőt említették a mezőgazdasági kamarákról szóló törvényjavaslat előkészítését, napi politika eseményei, majd a kitört világháború folytán a javaslat csak az előkészítés állapotáig jutott. Parlamenti tárgyalására nem került sor, így a magyar mezőgazdasági érdekeltség szervezetlenül ment bele a háborúba.

Amikor a világháború és a forradalmi idők elmúltával a kormány hozzáfogott a nemzet gazdasági és társadalmi szervezetének újjáépítéséhez, a földművelésügyi kormányzat első teendője a mezőgazdasági érdekképviselőt oly soká vajúdo kérdésének törvényes rendezése volt. Erre igen nagy szükség volt, hiszen az ország agrárjellege ellenére sem érvényesültek azok a szempontok, amelyeket a földműves-társadalom méltán remélt. Egységesen, törvényesen szabályozott mezőgazdasági érdekképviselőtünk nem volt, holott a korábbi kormányok ezeket mind az iparnak, mind a kereskedelemnek régóta megadták. A mezőgazdasági érdekek képviselőtére, a gazdatársadalomban lévő erők tömörítésére egyedül az 1848. évi XII. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 48000. számú F. M. rendelet alapján keletkezett vármegyei és járási gazdasági bizottságok, valamint a különböző szabad társulás elvén alakuló gazdatársadalmi intézmények szolgáltak. Annak ellenére, hogy különösen a járási mezőgazdasági bizottságok véleményadó, ellenőrző és intézkedési szereppel voltak felruházva, bizonyos törvényesen megállapított hatáskörben sem ezek, sem pedig a szabad társulás alapján keletkezett egyesületek nem feleltek meg annak a feladatnak, amelyet a gazdatársadalom a mezőgazdasági érdekképviselőtől elvárt. Nem felelt meg a helyzet továbbá a korszerűbb agrárkívánságoknak, sem annak a fontos szerepnek, amelyet országunk életében a mezőgazdaság betölt.

A megoldandó problémák külsőleg annyiban egyszerűbbek lettek, amennyiben a kis államterület általában kisebb számát adja a számbaveendő, a területi és népességi viszonyokból folyó különbözőségeknek. De érdemileg, tartalmilag annál komplikáltabbak, hiszen megbomlott termelési rendszerünk összetétele, amely az eltelt századok folyamán szerves egésszé formálódott. Együttes gazdasági élethez szokott folyóvölgyek szabdalattak ketté. Nagy falusi jellegű vidékek választottak el a gazdasági helyi empóriumait alkotó városoktól. A lakott helyek gazdasági érdekeinek megfelelően együtt épült vasúti és közúti vonalak váltak használhatatlanná. A sík vidékek elvesztették a gazdaságilag hozzájuk forrott hegyvidéki mögöttes területeket, a hegyvidékek a síkságokkal való gazdasági összefüggést. Az a magyar mezőgazdaság, amelynek termelési rendszere a sík és a hegyvidék kölcsönös egymásra utaltságából alakult ki, jóformán egyik napról a másikra merőben új viszonyok közé került.⁵

Az ország új belső megszervezésére irányuló intézkedéseket kellett sürgősen munkába venni a kormánynak. Olyan intézkedéseket, amelyek alkalmasak a nagy tömegek megnyugtására, de arra is, hogy a széthúzó, egymással szemben álló társadalmi és vagyoni kategóriákat harmonikus, együttes, újjáépítő munkára ösztönözzék. A földművelésügyi miniszter – Rubinek Gyula – saját tárcája keretében két ilyen intézkedést sietett törvényi-

leg szabályozni és életbe lépésüket megindítani. Az egyik a birtokreform volt, a másik a mezőgazdasági törvényes érdekképviselő szervezetének szervezése. Utólag megállapítható, hogy az érdekképviselői törvény megalkotóját már befolyásolták a birtokreformtörvény leendő következményei. Vagyis az a tény, hogy a művelt földek 60%-a törpe- és kisbirtokosok kezébe jut.⁶

A mezőgazdasági érdekképviselőiről szóló törvényjavaslat benyújtására 1920-ban került sor. A javaslat parlamenti tárgyalását megelőzte a fakultatív jellegű gazdasági érdekképviselői szervek állásfoglalása. A törvényjavaslatba foglaltak gondos mérlegelése után felhívták a kormányzat figyelmét sok olyan körülményre, amelyeket a törvényes szabályozás alkalmával a parlamentnek is figyelembe kellett vennie. A sok helyről kinyilvánított ilyen szakképzett vélemények közül kiemelkedett a Magyar Gazdaszövetség állásfoglalása. A Magyar Gazdaszövetség általánosságban elfogadta a javaslatot, ugyanakkor a földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztésében nem hallgatta el súlyos aggodalmait a javaslat egyes intézkedéseire vonatkozólag. Hivatkozott ezzel kapcsolatban a Búza Barna-féle javaslatra, melynek keretében ez az érdekképviselői szerv az akkor már a tanácsrendszerrel kacérkodó szocialista földmunkások befolyása alá került intézménynek számított. A Gazdaszövetség felterjesztése a járási mezőgazdasági bizottságokról már sokkal jobb véleménnyel volt, mert a járásokban választott mezőgazdasági bizottsági tagok szerint sokkal kevésbé vannak kitéve a hangulat közismert változásainak. Aggodalmát fejezte ki a Gazdaszövetség amiatt is, hogy a javaslatban túlságosan előtérbe lép az államosítás gondolata. A szövetkezeti központoknak főleg az iránt volt aggályuk, hogy a kamarák saját hatáskörükben vállalatokat kedvezményezhetnek, s ezen az alapon később, az eredeti intencióval ellentétben, a szövetkezetek rovására irányuló politikát üzhetnek.

Az 1920. évi XVIII. tc. a mezőgazdasági kamarák létesítésével létrehozta a mezőgazdasági törvényes érdekképviselőt. E törvény szerint a mezőgazdaság törvényes érdekképviselője az egész ország területét összekapcsoló mezőgazdasági kamarai szervezet. A kamarákat a mezőgazdasági lakosság érdekeinek előmozdítására, a mezőgazdaság fejlesztésére és irányítására alakították. A kamarai intézmény lényege, hogy a mezőgazdasággal foglalkozókat – akár munkások, akár munkaadók – egyenlő jogokkal ruhazza fel és őket foglalkoztassa, illetve a tulajdonukban, hasznélvezetükben vagy használatukban lévő földbirtok nagysága szerint csoportokba, kúriákba ossza be. Az egész intézmény alulról épül fel, és a községi mezőgazdasági bizottságokból felfelé alakul.

A mezőgazdasági kamarák törvényszerű feladata egyfelől az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése körül segítségére legyenek a kormányzatnak és a földművelésügyi igazgatásnak, másfelől, hogy az ország közgazdaságában és társadalmában előmozdítsák és képviseljék a mezőgazdaság, a birtokosok és mezőgazdasági munkások egyetemes érdekeit. Kötelességük tehát állandóan figyelemmel kísérni, tanulmányozni, feltárni területükön mindazokat a jelenségeket, melyek az ottani mezőgazdasági termeléssel és az ott élő mezőgazdasági lakosság helyzetével összefüggenek. Feladatuk továbbá, hogy megfigyeléseik alapján megjelöljék területükön a birtokmegosztásnak azt az alakulását, a gazdálkodásnak azon irányait és módjait, amelyekből a termelésben a legtöbb eredmény és a mezőgazdasági lakosság minden rétegére a legkedvezőbb helyzet várható. Figyelemmel kell kísérniük más gazdasági ágak, nevezetesen az ipar, a kereskedelem, közlekedés, pénzügy és vámpolitika fejlődését és a kamara területéhez tartozó vidék termelésére és mezőgazdasági helyzetére gyakorolt hatásait. A tapasztalatokhoz képest szükség szerint megfelelő társadalmi, közigazgatási, kormányzati és törvényhozási intézkedéseket javasolhatnak, vagy pedig saját hatáskörükben a termelés helyes szervezésére, és egyáltalán a gazdálkodás ered-

ményességének emelésére megfelelő intézményeket, berendezéseket létesíthetnek és fenntarthatnak. A mezőgazdasági kamara, mint a területén lévő vármegyei mezőgazdasági bizottságok közvetlen felügyelő hatósága irányítja és támogatja a felügyelete alatt álló mezőgazdasági bizottság működését. A gazdasági egyesületekkel, gazdakörökkel, mezőgazdasági munkás-egyesületekkel szükség szerint összekötöttségbe lép és a gazdátársadalom, valamint a gazdasági munkások további közérdekű szervezkedését elősegíti. A földművelésügyi miniszter a hatóságok törvényes jogkörének sérelme nélkül a mezőgazdasági kamarát a mezőgazdaság körébe tartozó bármely gazdasági feladat keresztülvitelével megbízhatja, s ilyen esetekben a kamara közhivatali minőségben és közhivatali felelősséggel jár el. A mezőgazdasági kamarák előterjesztéseiket a miniszterekhez és a törvényhozáshoz közvetlenül intézik, a törvényhatóságokkal, közhatóságokkal, magántestületekkel és magánosokkal, valamint egymással közvetlenül érintkezhetnek. A törvényhatóságok, közhatóságok és hivatalok kötelesek a mezőgazdasági kamarák megkereséseit és javaslatait tárgyalás alá venni és az elintézésről a megkereső kamarát értesíteni.

A kamarai csúcsszervezet élén az Országos Mezőgazdasági Kamara áll, amely azért létesült, hogy a magyar mezőgazdaságot érintő kérdéseket országos szempontból tárgyalja és a kormányzatot a mezőgazdaság irányításában támogassa. További feladata egyes kerületi kamarák működésének figyelemmel kísérése és felügyelete.

A mezőgazdasági kamarák megalakulása és működésük megindulása 2 évvel későbbre, 1922-re esik, az Országos Mezőgazdasági Kamaráé (területi mezőgazdasági kamarák összekötő szerve) 1923-ra. A trianoni Magyarország területén öt vidéki mezőgazdasági kamarát szerveztek: 1. a Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamarát (Kecskeméti székhellyel), 2. az Alsó-dunántúli Mezőgazdasági Kamarát (Kaposvár székhellyel), 3. a Felső-dunántúli Mezőgazdasági Kamarát (előbb Győr, majd Szombathely székhellyel), 4. a Tisza-jobbparti Mezőgazdasági Kamarát (Miskolc székhellyel), 5. a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarát (Debrecen székhellyel).⁷

A kamara testületében voltak választott rendes tagok, hivatalból rendes tagok, örökös tiszteletbeli tagok és póttagok. A létrejött országos, illetve kerületi kamarákban öt ún. érdekcsoport volt, amelyekből ugyanannyi képviselőt választottak. Az érdekcsoportok a következők voltak:

1. Mezőgazdasági munkások és cselédek
2. 10 kh-on belüli törpebirtokosok vagy ilyen birtokok használói és haszonbérleti
3. 10–30 kh-as birtokosok vagy használók, bérlők
4. 30–100 kh-as birtokosok vagy használók, bérlők
5. 100 kh-nál nagyobb birtokosok vagy használók, bérlők.

Az 1920. évi XVIII. tc. megalkotását követő időszakban a magyar mezőgazdaság életviszonyai lényeges változásokon mentek keresztül. Átalakultak a világgazdasági viszonyok, amelyek a magyar mezőgazdaságot sem hagyták érintetlenül. Abban a nehéz küzdelemben, amelyet a magyar mezőgazdaság kénytelen volt megvívni a termelési és értékesítési lehetőségek biztosítására, fokozottabb jelentőséget nyert a mezőgazdaság érdekeinek hathatósabb képviselése és védelme. De a gazdasági viszonyok megváltozásán kívül lényeges eltolódás történt a gazdátársadalom összetételében és tagozódásában is, ami viszont azt tette szükségessé, hogy a magyar mezőgazdaság törvényes érdekképviselői szerve minél inkább simuljon a gazdátársadalom tényleges tagozódásához, és ezzel minél inkább szolgálja a társadalmi kiegyenlítődést is. A mezőgazdasági bizottságok és mezőgazdasági kamarák működése során a kormányzat, a kamarák és a gazdátársadalom is különféle tapasztalatokat szerzett, amelyek az érdekképviselői szervezet több irányba való

módosításának célszerűségére utaltak. Ez a körülmény arra indította a kormányzatot, hogy 1937-ben javaslatot tegyen a mezőgazdasági érdekképviselőtről szóló 1920. évi XVIII. tc. kiegészítéséről és módosításáról. E javaslat mint az 1937. évi XVII. tc. emelkedett törvényre. E törvény mindenekelőtt azt a célt hivatott szolgálni, hogy a mezőgazdaság törvényes érdekképviselőtének munkája hatékonyabbá váljék. Ezt a célt úgy éri el, hogy a gazdatársadalomnak az eddiginél szélesebb rétegeit vonja be a szervezet minden tagozatán keresztül az érdekképviselő munkájába. A kamarai intézmény keretében megoldást talált a gazdatisztek hivatásbeli törvényes érdekképviselője is, s ezen kívül a törvény módosítja az érdekképviselő egyes tagozatai felett a felügyeletet és azok irányítását.⁸

A törvény az érdekképviselőti szervezetet úgy igyekszik jobban hozzásimítani a gazdatársadalom tényleges tagozódásához, hogy egyrészt kiterjeszti a választói csoportok számát és ezzel arányosabbá teszi a gazdatársadalom egyes csoportjainak a törvényes érdekképviselőti szervben való részvételét, másrészt pedig ezen cél érdekében olyan rendelkezéseket léptet életbe, amelyek révén biztosítja, hogy a mezőgazdasággal hivatászerűen foglalkozó és életfeltételeiket kizárólag a mezőgazdasági termelésben kereső társadalmi rétegek nyerjenek képviseletet.

Az a körülmény, hogy a törvényhozás az 1937. évi XVII. tc.-kel az 1920. évi XVIII. tc.-et kiegészítette és módosította, annak bizonyossága, hogy hivatalos részről nem zárkoztak el a gazdaérdekek meghallgatása elől. Meg kell említeni viszont azokat a feladatokat is, amelyek a törvény módosítása során nem nyertek megoldást. Ilyen megoldatlan feladat volt a szövetkezetek kérdése is. Az érdekképviselőti törvényekben eddig kevés szó esett a szövetkezetekről, jóllehet, ha megnézzük azokat az intenciókat, amelyekből a törvény létrejött, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ezek szelleme szinte kötelező érvennyel írja elő a kamarák részére a szövetkezetek szervezését, támogatását és fejlesztését. A termelés fejlesztése, az értékesítés, a feldolgozás szövetkezetek útján valósítható meg a legcélszerűbben és a legkönnyebben.

A kamarai szervezet megszüntetése a II. világháború után

A kommunista hatalomátvételt követő ideológiai váltás következtében a gazdaság egész környezetrendszere, szervezete átalakításra ítéltetett. Az új elgondolások szerint nem lehetnek olyan tömeges ágazati, szektorális vállalkozói érdekek, amelyek rendszeresen eltértek volna az állam által megfogalmazottaktól. Másrészt olyan, szintén tömeges „nem állami” tulajdoni érdekeltségek sem, amelyek ezt kitermelték, táplálták volna. Így az agrárképviseleti rendszer szerepe is megkérdőjeleződött, s nem sokkal később, 1949-ben kormányrendelet jelent meg a mezőgazdasági kamarák megszüntetéséről. Jóllehet az 1968-as új gazdasági mechanizmussal kialakultak az ágazati, csoport- és szektorális érdekeket megjelenítő, önálló formációk, azonban ezek csak mint az ún. felépítmény részei működtek. E szerveződések beépültek a mindenkori állami-kormányzati intézményrendszerbe, valamint a „termelő” szféra és annak közvetlen kiszolgáló környezete közé. Az államtól való közvetlen függés következtében ezek nem civil szerveződéseként működtek, másrészt az ágazat képviselete is leginkább a nagy gazdasági és politikai súlyt képviselő gazdaságokra, kombinátokra hárult. Bár a nyolcvanas évek közepétől a növekvő vállalati önállóság, a vállalkozói kezdeményezés megjelenése és hivatalos megtűrése, valamint a gazdasági „lobby” megerősödése figyelhető meg, az agrárkamarai szervezet feltámasztására csak a rendszerváltozás után nyílhatott mód.

Jegyzetek

- ¹ Bende István: Franciaország agrárérdek-képviselői. Kamarai Értesítő. 1926.
- ² Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1942.
- ³ Korizmics L.–Benkő D.–Mórocz I.: Mezei gazdálkodás könyve. I. kötet. Pest, 1855.
- ⁴ Gazdasági egyesületek monográfiája. Budapest, 1896.
- ⁵ Németh József: Mezőgazdasági törvényes érdekképviselőtünk és működése. In: Közgazdasági Szemle, 1930/54. szám. 878–879. old.
- ⁶ uo. 880–881. old.
- ⁷ Gesztelyi Nagy László: A mezőgazdasági kamarák húsz éve. Budapest, 1942. 3. old.
- ⁸ uo. 4–5. o.

Felhasznált irodalom:

- Bende István: Franciaország agrárérdek-képviselői. Kamarai Értesítő. 1926.
- Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1942.
- Korizmics L.–Benkő D.–Mórocz I.: Mezei gazdálkodás könyve, I. kötet. Pest, 1855.
- Gazdasági egyesületek monográfiája. Budapest, 1896.
- Gesztelyi Nagy László: A mezőgazdasági kamarák húsz éve. Budapest, 1942.
- Németh József: Mezőgazdasági törvényes érdekképviselőtünk és működése. In: Közgazdasági Szemle, 1930/54. szám.

Cseszka Éva:
A kollektivizálás feltételei és körülményei a
Rákosi-rendszerben. 1948–1953

A II. világháború után Magyarország a szovjet érdekszférába került, és ez a tény az ország további sorsát is meghatározta. Az ország társadalmi átalakításának első lépése, és ezzel legfontosabb eszköze is volt a megfelelő módon végrehajtott földreform. Ennek mértékét és időtartamát Vorosilov marsall, a SZEB magyarországi megbízottjának elképzelése szerint hajtották végre. Az 5,6 millió hold terület 60%-át osztották ki, 28%-a szövetkezeti tulajdonba került.¹ A közel félmillió újbirtokos kétharmad része agrárproletár, cseléd, törpe- és kisbirtokos volt, akik fejenként átlagosan 5 holdat kaptak. A földosztás nem a gazdasági hatékonyság szempontjából zajlott le, ugyanis a föld a kommunisták szemében mindig is politikai kérdésnek számított. 1945-ben az áru-termelő mezőgazdasági nagyüzemek helyett tehát jórészt életképtelen törpebirtokok jöttek létre.

Az MKP vezetői kezdettől fogva az ipari újjáépítésre fektették a hangsúlyt. Az 1947–48-as politikai fordulat megszüntette a hároméves terv elfogadásakor még fennálló javaslatok kompromisszumát: az MKP által képviselt, a nehézipar, azon belül a bányászat és a kohászat gyors ütemű fejlesztésére koncentráló irányzat politikailag zöld utat kapott. 1948 tavaszán a hároméves terv előirányzatainak 29 hónap alatti teljesítéséről született határozat.² A lerövidített tervidőszakra történő áttéréshez egy öt hónapos terv készült, ahol az arányok a mezőgazdaság kárára tolódtak el.

A beruházások tervezett megoszlása (%)

Szektorok	A jóváhagyott hároméves tervben	Az öthónapostervben
Mezőgazdaság	30,4	26,4
Bányászat, kohászat, gyáripar	26,5	31,3
Közlekedés	25,4	23,7
Építés, szociális, kulturális	17,6	18,6

Forrás: Ungvárszky Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948–1988. Bp., 1989. 30.

A földosztás „vívmányait” a kommunista gazdaságpolitika rövid idő alatt szinte teljesen megsemmisítette. A koalíciós pártok sorozatos ígéretei ellenére a kisparasztivá vált magyar mezőgazdaság nem kapott számottevő állami támogatást, sőt, az ipari újjáépítést zömmel a mezőgazdaságtól elvont eszközökkel finanszírozták. Az állami hitelpolitika az állami ipart preferálta a mezőgazdasággal szemben is. A mezőgazdasági hitelek értéke – a kedvezőtlenebb feltételek miatt – 1947 végéig nem érte el az ipari hitelek hatodát. A stabilizáció utáni központi szabályozást az arányokra is kiterjesztették, azt a mezőgazdasági termékek rovására módosították, és felére csökkentették a mezőgazdasági termékek árát. Az agrárrolló ilyen mértékű szétnyitása, valamint a nagy mértékű beszolgáltatás lehetetlen helyzetbe hozta a kisbirtokos parasztságot.

Az 1940-es évek végére teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdaság a földosztás nyomán kialakult agrárstruktúrával Magyarországon nem képes tartósan kielégíteni sem a lakosság fokozódó élelmiszer-szükségleteit, sem az ipar nyersanyagigényét. A kommunista

párt 1948 februárjában körvonalazta gazdaságpolitikai irányelveiben – a nemzetgazdaság szocialista átalakításával összefüggésben – a mezőgazdaság jövőjével kapcsolatos elképzeléseit is. Két hónappal később, áprilisban fogadták el a szövetkezetpolitikai irányelveket, amelyek már a mezőgazdaság szocializmusba való átvezetésének átfogó tervét tartalmazták.³

A szövetkezetpolitikai irányelvek abból indultak ki, hogy Magyarországon még nincsenek meg a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek. „Az átmenet az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra lassú folyamat, amely a parasztság önkéntes elhatározását, továbbá a türelmes átnevelését követeli meg.”⁴ Az irányelvek fő célként az egyszerűbb termelési társulások létesítését tűzték ki, s nagyüzemként gazdálkodó termelőszövetkezetek alakítását még csak néhol szorgalmazták. A szövetkezetszervezés első periódusában az állam jelentős földterületet, felszerelést, épületeket, tenyészállatokat juttatott az újonnan szerveződő termelőszövetkezeteknek, és párhuzamosan tekintélyes adó- és beszállítási kedvezményben részesítette azokat. A parasztság és a szövetkezetek megsegítése érdekében gépállomások szervezése kezdődött.

Rákosi Mátyás 1948. április eleji sárospataki beszédében szintén leszögezte, hogy csak ott alakuljon szövetkezet, ahol kellő számban vannak szakemberek. A feltételek megteremtéséig pedig a kisbirtokosok támogatását helyezte kilátásba, az újjazdák földjét pedig sérthetetlen magántulajdonként említette.⁵ Az MKP 1948. áprilisi szövetkezeti irányelvei szerint tehát még az egyéni gazdálkodás is előmozdítója lehet a szocialista fejlődésnek.

A gyökeres fordulatot a Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-ai határozata hozta meg. A határozat elítélte a jugoszláv pártot, mivel az tagadta, hogy a szocializmusba való átmenet idején nő az osztályharc és gyarapodnak a tőkés elemek. A jugoszláv faluban túlsúlyban van az egyéni gazdaság, a parasztok (beleértve a gazdag parasztságot is) a legszilárdabb pillérei a jugoszláv államnak, pedig Lenin tétele szerint a kisgazdaság óráról órára tömegesen termeli ki a kapitalizmust. A határozat egyébként a kollektivizálás szerves részének minősítette a kulákság felszámolását.⁶

A határozat Magyarországon is érezte hatását és nagymértékben megváltoztatta az MDP agrárpolitikáját. A Tájékoztató Iroda bukaresti közleményének közvetlen hatásaként az MDP KV 1948. június 30-ai ülése megállapította⁷, hogy Magyarországon is az államosítások után elsősorban falun nőnek meg a társadalmi ellentétek, valamint a jugoszláv kommunisták kiközösítése azzal járt, hogy nincs önálló út, Magyarországon is a szovjet modellt kell alkalmazni. Rákosi július 2-ai beszédében már a kulákok ellen nyilatkozott, a PB pedig határozatot hozott: „A döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének döntő szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak.”⁸

Az MDP-n belül már korábban is ellentétek voltak a párt mezőgazdasággal kapcsolatos politikáját illetően. Nagy Imre három dolgot bírált a párt politikájában: nem törekednek szövetségre a középparasztsággal, eltúlozzák a kulákveszélyt, valamint véleménye szerint a kollektivizálás néhány év alatt irreális és veszélyes. Még Vas Zoltán is Nagy mellé állt népgazdasági, pénzügyi, valamint élelmiszerellátási szempontok miatt.⁹ A párton belüli harc most azonban egyértelműen Rákosiék javára dőlt el. Rákosi augusztus 20-ai kecskeméti beszédében így fogalmazott: „Valóban itt az ideje, hogy számot vessünk azzal a kérdéssel, mi legyen a paraszti gazdaságok további fejlődésének útja ... Ezt a kérdést nemcsak a jó termésveti fel, de felvetik a falu kulák nagygazdái is, akik a demokrácia megerősödésére, a dolgozó parasztság és az ipari munkásság szövetségének megszilárdulására ellentámadással válaszolnak ... Két út áll a magyar dolgozó parasztság előtt. Az egyik út a régi, a megszokott, a túlzásba vitt egyéni gazdálkodás, ahol mindenki csak magával törődik, ahol az az elv uralkodik,

hogy aki bírja marja. Ennek az elkerülhetetlen, törvényszerű következménye az, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat, a nagy kulák gazdák tovább erősödnek, tovább gazdagodnak és tönkreteszik a szegényebb dolgozó parasztságot ... Tudják ezt az újjgazdák is, akiket a demokrácia földhöz juttatott, tudja ezt a dolgozó parasztság és ezért keresi a másik utat, az elkülönült, egyéni gazdálkodással szemben az összefogás, a szövetkezés útját.”¹⁰

Ugyanebben az időben rajzolódta ki a Földművelésügyi Minisztérium ellen lefolytatott per körvonalai. Az FM-ügy a mezőgazdaság kollektivizálását segítette elő, és a burkolt cél a földművelésügyi minisztérium megtisztítása volt a nem kívánatos személyektől. 1948 végére a koalíciós kormányzás ellenére már csak olyanok maradhettek a minisztériumok élén, akik elkötelezett hívei voltak az MDP-nek, a párt irányvonalát elfogadták és kötelezőnek tekintették azt. A 84 vádlottas per után a beperelteken túl kb. 150 elbocsájtás történt.

Vajda Imre Tervgazdaságunk fejlődése c. cikkében¹¹ az FM-et okolta azért, hogy a mezőgazdaságban hiányosan érvényesül 1948-ban a tervszerűség. Rákosi Máttyás pedig fönt említett beszédében hozzátette: „Gazdasági fejlődésünk biztató, a legnagyobb nehézségeken már túl vagyunk. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy most már azt higgyük, hogy a jövőben sima lesz az út. Az ellenség – amely a régi reakciós rendet akarja visszaállítani – nem alszik, nem nyugszik, tovább harcol ellenünk és nem kímél semmi fegyvert, hogy aláássa a dolgozó nép uralmát. Csak nemrégiben leplezték le a földművelésügyi minisztériumban azt az összeesküvést, amely a magyar mezőgazdaság talpraállítását és megerősítését akarta aláaknázni.”¹²

A hároméves terv során tehát az elégtelen beruházások, a növekvő elvonások, továbbá a falusi „osztályharcot” kiprovokálni szándékozó kommunista politika miatt a mezőgazdaság elmaradt a háború alatti eredményektől is. A teljesített ipari beruházások szinte teljes összege (90%-a) a nehéziparnak jutott. Ugyanakkor a mezőgazdaság az összberuházásoknak mindössze 17%-át kapta. A mezőgazdasági beruházások elmaradása azután elsősorban a gépesítés tervezettnél is lassúbb fejlesztésében mutatkozott meg. Jórészt ennek következménye, hogy a hároméves terv befejezésekor a termésátlagok csupán megközelítették az 1938. évi színvonalat, pontosabban a mezőgazdasági össztermelés 15%-kal, a paraszti árutermelés 26%-kal volt alacsonyabb mint a II. világháború előtt.¹³ Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelés természetesen éppen csak fedezni tudta a lakosság és a külkereskedelem szükségleteit, illetőleg igényeit, ugyanis az iparosításhoz agrárexport kellett.

Beruházások a mezőgazdaságban

	(milliárd Ft)		a népgazdaság összes beruházásának %-ában	
	Terv	Tény	Terv	Tény
Az első hároméves terv	1,2	1,8	18	17
Az első öt éves terv	8	9,3	16	14
A felemelt öt éves terv	11	9,3	13	14

Forrás: Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. 300.

Az első öt éves terv kidolgozása és többszöri átdolgozása során a vezetés célként tűzte ki az ipar és a mezőgazdaság egyidejű és ugrásszerű fejlesztését, az életszínvonal emelését, miközben elhatározta a mezőgazdaság azonnali kollektivizálását is.

Az első öt éves terv első verziójának mezőgazdasági fejezete már azzal számolt, hogy 1952–1953-ra a szántóterület 55–60%-án már közös gazdaságok lesznek. A cél érdekében

fontos volt az agrárszféra minél teljesebb bevonása a központi tervutasításos gazdaság-irányítás rendszerébe. Csökkentették a mezőgazdaság fejlesztésére szánt központi forrásokat, drasztikus mértékben esett az agrártermékek ára és mesterségesen felemelték a mezőgazdasági szektor által használt ipari termékek ellenértékét. Így a kormány két legyet ütött egy csapásra: megvalósította gazdasági programját és előre lépett a parasztság társadalmi osztályként való likvidálásában. A kormány gazdaságpolitikájának katasztrofális hatása volt az életszínvonalra. A forint vásárlóereje 40%-kal esett vissza 1946 és 1949 között, majd 1955-ig további 55%-kal.

Az 1948. májusi tervvariáns a 28 milliárdra javasolt beruházásokból 40%-ot szánt az iparnak és 20-at a mezőgazdaságnak; 1949 áprilisában az új elképzelés már 35 milliárdos összberuházással számolt, és az ipar–mezőgazdaság részarányát ebből 50–17%-ban határozta meg.¹⁴ Újabb és többszöri változtatások nyomán végül a nemzeti jövedelem 35%-át fordították beruházásokra, s ebből az ipar 48%-ával szemben a mezőgazdaság csak 13%-ot kapott (ennek egy része is csak közvetve volt mezőgazdasági beruházás). Egyedül a bányászat és a kohászat nagyobb összeggel rendelkezett mint a mezőgazdaság.

Mezőgazdasági beruházás éves bontásban

Év	Évi átlagban (millió Ft)	A népgazdaság összes beruházásának %-ában
1949	1800	18
1950	1700	9
1951	2600	10
1952	3600	12

Forrás: Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. 301.

Az ismert kommunista közgazdász, Varga Jenő már az ötéves terv első variánsa olvastán hibának tartotta a mezőgazdasági növekedés alacsony tempóját, s változtatást javasolt, akár az ipar rovására is.¹⁵ Ugyanezt tette az MNB Tervgazdasági Igazgatósága is.¹⁶ A mezőgazdaság 1948-ra eljutott teljesítőképessége határához: a hitel-, ár- és beruházáspolitikai pozitív változása nélkül nem volt már lehetőség az 1938-as (a tervezett iparfejlesztéshez egyébként elégtelen) termelési szint elérésére sem.

Már említettem, hogy 1948 végén a párt három évben szabta meg a mezőgazdaság „szocialista” átalakításának ütemét. 1948. december 18-án megjelent a termelőszövetkezetek működési szabályzata¹⁷, amely a munkaszervezet fejlettsége, a közösen végzett munka fokozatai szerint a termelési társulások három típusát határozta meg. Az I. és II. típus még inkább az egyéni gazdaságokhoz állott közelebb, a III. típusban viszont már a közös gazdálkodás vonásai uralkodtak.

Ehhez a gyors átszervezéshez nem voltak meg a feltételek. Falun általános volt az idegenkedés a termelőszövetkezetektől. Önkéntes belépésről szinte csak az agrárproletárok és az újbirtokosok esetében lehetett szó: ők nem rendelkeztek sem önálló gazdálkodásban való tapasztalattal, sem pedig fölszereléssel, de még földdel sem. A közös gazdaságok az induláshoz kellő hitelek töredékét sem kapták meg, így termelési eredményeik elmaradtak az egyéni gazdáké mögött. A szövetkezetek eladósodtak, a tagság életszínvonala rohamosan esett.

Amikor csökkent a tsz-be lépők közvetlen egyéni érdekeltsége, elapadt az önkéntesség, és mivel nem volt forrás megerősíteni a már eddig létrejött tsz-eket, s hatékonyságuk

példáján keresztül ösztönözni a további önkéntes belépőket, a szövetkezetesítés évről évre fokozódó nyomás és erőszak kíséretében zajlott.

Ennek eredményeként a földtől való menekülés vált jellemzővé. Az ún. földfelajánlásokban a tagosítás is döntő szerepet játszott. Összefüggő nagyüzemi táblák kialakítása címén kényszerítették a magángazdákat földjeik elcserélésére, s a falutól távolabb is a gyengébb minőségű földekre kényszerítették őket. A tagosítást azonban az esetek többségében úgy hajtották végre, hogy a termelőszövetkezet és az állami gazdaság a község legjobb földjeinek birtokába jusson, és a tagosítás által érintett, de a belépéstől vonakodó kis- és középparaszti gazdaságai, csereingatlanjai a rosszabb és tulajdonosaik lakóhelyétől távolabbi földeken legyenek. A földrendezés méreteire jellemző, hogy 1949 ősztől 1953-ig a községek 70%-ában és közel 4 millió hold földön végeztek tagosítást. De a tagosított községeknek több mint a felében kétszer vagy többször is megismételték ezt az eljárást.

Az MDP 1949 tavaszán arról tanácskozott, hogy hogyan viszonyuljon a párt és a kormány a parasztság főbb rétegeihez a szövetkezeti szervezés szempontjából. A parasztpolitika középpontjában a szegényparasztság állott, amelyre a párt úgy tekintett, mint a legmegbízhatóbb falusi politikai szövetségesre. Ez egyébként kifejezésre jutott az adó- és a beszolgáltatási kötelezettségek mérséklésében is. Az 1948 végén, 1949 elején alakult mintegy 500 termelőszövetkezeti csoportban a mezőgazdasági munkások, a volt cselédek és napszámosok alkották a tagság többségét. A középparasztság (10–25 hold földdel rendelkezők)¹⁸ megnyerése a szövetkezés számára – már tömegénél fogva is – döntő kérdés volt, hiszen 1949-ben a mezőgazdasági kereső és eltartott népesség 18,1%-a tartozott ide, és ők rendelkeztek az egyéni gazdaságok területének 35,3%-ával. Ezek a kisárutermelő gazdaságok akkor még igen fontosak voltak az ország élelmiszer-ellátásában. Rákosi az MDP KV 1950. február 10-ai ülésén kijelentette, hogy „1949 folyamán sikerült a termelőszövetkezeti termelés fölényét bizonyítani és ezzel megszüntetni a paraszti idegenkedést a szövetkezetektől...” Örömmel regisztrálta, hogy „a szegényparaszt mellett egyre nagyobb számban lépnek be a tsz-be középparaszti is...”¹⁹

1949-ben az összes földterületből 1,2% az állami gazdaságoké, 0,8% termelőszövetkezeteké, 98%-on még egyéni gazdák dolgoztak.²⁰ A mezőgazdasági beruházások legnagyobb részét az állami gazdaságok kapták meg, amelyek hatékonysága a legrosszabb volt az akkori mezőgazdasági vertikumban.

A szövetkezetek látszólagos erősödése a mezőgazdasági termelés visszaesését eredményezte. A szövetkezetek gyengesége 1951 őszen még egy szovjet parasztlevegációnak is feltűnt Magyarországon.²¹ Az állami gazdaságok és tsz-ek terméseredményei 15–51%-kal is elmaradtak az egyéni gazdálkodókéktól. A termelőszövetkezetek átlagos terméseredményei kalászosokból általában elérték az országos átlagot, kapásnövényekből és az állattenyésztés hozamaiból viszont alatta maradtak annak.

Sok paraszt más utat választott: mintegy 300 ezren földjeiket a szövetkezetekre és az állami gazdaságokra hagyták. A politikai vezetés eleinte örült a folyamatnak, a szövetkezetek számára viszont a paraszti elmenekülése súlyos gondok forrásává vált. Beadási kötelezettségeiket ugyanis a területnövekedés arányában emelték, ugyanakkor a hátrahagyott földeket munkaerő és eszközök híján nem tudták megművelni.

A közös gazdaságok alakulásával együtt járó nehézségeket fokozták a sietségből és a megfelelő előkészítés hiányából eredő üzemi gondok is. A gépállomások fejlesztése nem tartott lépést a termelőszövetkezetek termelési igényeivel. A kormányzat jelentős kedvezményekben részesítette a termelőszövetkezeteket. Hiteleket folyósított, sőt vissza nem térítendő pénzüsségeket is juttatott. 1950-től azonban már egyre jobban megmutatkozott,

hogy az állami beruházások nem elegendők a közös gazdaságok fejlesztéséhez. A kollektivizálási folyamattal egyidejűleg a mezőgazdasági beruházások aránya csökkent. Az eredetileg tervezett 8 milliárdos (16%), illetőleg a felemelt 11 milliárdos (13%) előirányzathoz is csak 5 milliárd forint értékű mezőgazdasági beruházás valósult meg 1953 közepéig.²² A termelészövetkezetek gazdasági megerősödését a rájuk nehezedő terhek és kötelezettségek is gátolták. Az ötéves terv 1949-hez képest még 42%-os termelésnövekedést irányzott elő. Ebből 1954-re 16% sikerült. A gazdagparaszti gazdaságok gyors visszaszorítása, illetőleg felszámolása elhamarkodottnak bizonyult.

A mezőgazdaság gépesítésére fordított összegek is évről évre csökkentek:

Gépesítésre szánt beruházások

Év	Tény (M Ft)	Terv (M Ft)
1950	501	558
1951	411	556
1952	388	642
1953. I. félév	139	377

Forrás: Ungvárszky Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon. 1948–1988. K&J, Budapest, 1989. 146.

1948–1949 fordulóján összeírták a kulákgazdaságokat az országban. Ennek meghatározásánál a gazdasági terület nagyságán (minimum 25 hold föld) kívül számba vették az idegen munkaerő foglalkoztatását, a föld minőségére utaló kataszteri tiszta jövedelmet (minimum 350 aranykorona) és a más gazdasági ágakból származó jövedelmet. A kulákságnak azonban általában egyetlen kritériuma volt: nevezetesen, hogy az illető szerepel-e a hatóság kuláklistán vagy nem. A kuláklistára felvett személyek akkor sem kerülhettek le onnan, ha gazdaságukat csökkentették vagy teljesen felhagytak a gazdálkodással, és másutt helyezkedtek el. Ők nem léphettek be tagként a termelészövetkezetekbe sem.

A mezőgazdasági beruházásokat elsősorban a nagyobb gazdaságokra kivetett progresszív mezőgazdasági fejlesztési járulékból fedezték. A mezőgazdaság-fejlesztési járulékot 1948-ban vezették be, amely a 15 holdon felüli gazdálkodókat érintette, és ezért „kulákadónak” hívták. Általában ez az adófizetési kötelezettség képezte alapját az ún. kuláklistáknak. 1949-ben azért vált fontossá ennek megváltoztatása, mert így a középparasztok is a törvény hatálya alá estek. A módosított törvényben kuláknak számított az: 1. aki 25 holddal vagy 350 koronát meghaladó kataszteri tisztajövedelemmel rendelkezett, 2. akinek a földterülete a 15 holdat meghaladta és aki 150 koronát meghaladó kataszteri tisztajövedelemmel, és a földbirtokon kívül egyéb jövedelemmel (évi 5000 forintnál több) rendelkezett.²³ Ez utóbbiak voltak az ún. kupeckulákok. 1949 elején hivatalosan 63 ezer volt a kulákok száma, de 16 ezer földje nem érte el a 25 holdat.²⁴ 1952-53-ra a mértéktelen elvonás (adók, beszolgáltatás, elszámoltatás) következtében lényegében lezajlott a kulákság likvidálása.

Ennek az időszaknak az egész mezőgazdasági népességgel szembeni egyik legsúlyosabb, sok sérelmet okozó problémája a beszolgáltatás volt. A beadás mértékét a szántóterület és a szántóterület nagyságával növekvő szorzószám segítségével állapították meg, és ugrásszerűen megnőtt a kulákbirtokok alsó határa fölött. A beszolgáltatandó termékek fajtái évről évre szaporodtak. Az 1950. évi rendelet szerint a földterület meghatározásánál a

kertet és gyümölcsöst négyszeres, a szőlőt ötszörös szorzóval vették figyelembe. 1948–49-ben a gazdaságok 27%-a nem tudta teljesíteni köteleességét, 1950-ben ez az arány 43% lett.²⁵

A II. pártkongresszus után 1951-ben ismét megemelték a beszolgáltatást. A különleges kötelezettségek egy részét eltörölték, egységesebbé téve a rendszert, de az egyéni parasztságon kívül már a termelőszövetkezetek jó részét korlátozták.

Az 1951. évi rendelet az 1949–50-es kivetések 2–3-szorosát, esetleg még nagyobb részét rendelték beadni. Az 1950-es rendelet szerint a terménybegyűjtés két részből állt: kenyérgabona- és takarmánybeadás, illetőleg szénabeadás. Az Elnöki Tanács 1951. évi 10. számú rendelete szerint már három részből tevődött össze: termény- és állatbeadási, baromfi- és tojásbeadási, valamint tejbeadási kötelezettségből.²⁶ A beadási kötelezettség progresszíven emelkedő volt, de így is súlyos terhet jelentett. A kulákoknál a mezőgazdasági fejlesztési járulékot már beépítették a beadási kötelezettségbe, de az egyes termékek beadásánál olyan szorzókat alkalmaztak, hogy szinte lehetetlen volt teljesíteni.

Begyűjtés (búzavagonban) 1950–1952

Év	Összesen
1950	522 152
1951	493 922
1952	531 832
Ebből kötelező beszolgáltatás (adó+beszolgáltatás)	
1950	150 000
1951	236 298
1952	393 922

Forrás: Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. 1945–1956.* Békéscsaba, 1992. 125.

Mint a táblázatból is látszik, 1952-re a kötelező beszolgáltatás az állami készletgyűjtés legfőbb eszközévé vált. De: gyenge a termés, az 1951-es terméstől 30–50%-kal maradtak el. 1952-ben a kulákok még tovább terhelése nem volt lehetséges, így már nemcsak a kulákok terhei emelkedtek viharos gyorsasággal. A földterület meghatározásánál az erdőt, nádist, haszonbérbe kiadott területeket is beszámították. Többszöri emelés után 1952-ben a begyűjtési terv általában gyakorlatilag a teljes terményfölösleg elvételét irányozta elő, s ennek érdekében a párt- és tanácsi szervek a szó szoros értelmében kíméletlen hajsztát indítottak nemcsak a kulákok, hanem a dolgozó parasztok és a termelőszövetkezeti tagok ellen is. 800 ezer gazdaság ellátottsága volt hiányos, a beszolgáltatás után vagy a termelői és háztartási szükséglet, vagy a vetőmagszükséglet, vagy mindkettő fedezésében gondok voltak.²⁷ Az 1953-ra érvényes rendelkezés a tsz-ek terménybeszolgáltatási kötelezettségét kb. 30%-kal megemelte.²⁸

A terv nem számolt sem a paraszt saját fogyasztásával, sem a parasztgazdaság vetőmagszükségletével. A beadás elmulasztását súlyosan megtorolták. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért közel 400 millió forint összegű kártérítést vetettek ki parasztokra, termelőszövetkezetekre és kulákokra.²⁹ Ennyi volt az ugyanezen években a mezőgazdaságra fordított fejlesztési összeg egytizede!

A beszolgáltatási kötelezettség 1949–1953 között háromszorosára emelkedett, aminek az lett a következménye, hogy már több százezerre rúgott az adóhátralékosok száma. Az adóhá-

tralék megfizetésétől az mentesülhetett, aki belépett a tsz-be vagy földjét átadta az államnak. 1953 elejére a dolgozó parasztság adóhátraléka majdnem egymilliárd forint volt.³⁰

A gazdasági kizsákmányolás politikai terrorral párosult. A gazdák ellen lefolytatott perek alapvető célja az volt, hogy a terrort a mindennapok szintjére vigye, és a lakosságot megfélemlítse. Így az ország minden részén, szinte minden nagyobb helységében folytattak le pert vagy hurcoltak meg embereket, hogy érezze a nép a terrort.

Ennek csúcspontja az 1948–49-es év volt, de a perek a rendszer puhulásától, illetve keményedésétől függően 1956-ig folytatódtak. Sőt, a kuláklista intézménye 1956-ot is túlélte, a „volt” kulákok továbbra is hátrányt szenvedtek. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozatában az elmúlt három és egynegyed év mérlege azt mutatja, hogy a bíróságok 650 000 személy ügyével foglalkoztak, és 387 000 személy ellen hoztak marasztaló ítéletet. Az elítéltek több mint fele paraszt volt.³¹

A gazdák között a legelterjedtebb vádpontként „közellátás elleni büntett” szerepelt, bár vádolhatták közveszélyes cselekménnyel, hatósági közeg elleni erőszakkal, izgatással, csalással, árdrágítással, árurejtegetéssel, illetve árufelhalmozással is. A cséplési szabotázszt és a feketevágást is szigorúan büntették.

A hatalmas élelmiszerhiányt és a jegyrendszer bevezetését a hatalom azzal magyarázta, hogy a még le nem leplezett ellenség „szabotál”. A húshiányért a Húsértékesítő Vállalat vezetőit tették felelőssé, és kivégezték őket. 1950 második felében, különösen a városokban egyre érezhetőbbé váltak az ellátási problémák. Az élelmezési cikkekben kisebb-nagyobb hiányok keletkeztek, s időről időre üresen maradtak az üzletek polcai. A folyamatos ellátást kétségtelenül zavarta, illetőleg megnehezítette a mind sűrűbben jelentkező felvásárlási láz, s főleg az áruhiánnyal összefüggésben fellépő feketekereskedelem is. A hatóságok kemény kézzel, mindenekelőtt büntető eszközökkel igyekeztek elejét venni a spekulációnak.

Az 1948–55 között elítélt mintegy 400 ezer ember 24%-a mezőgazdasági munkás, 12%-a tsz-tag, 46%-a kis- és középparaszt, 18%-a kulák volt.³² A kulákperek kegyetlenségüket és számarányukat tekintve is a legdurvábbak voltak. Mondvacsinált okokból születtek halálos ítéletek, hogy megtörjék a falusi lakosság ellenállását, és a kommunista gazdasági rendszer kudarcát egy kitalált ellenségre kenjék.

A korszak mezőgazdasággal kapcsolatos tervezési alapelve a tervszámok folytonos emelése, az agrártermelők prés alatt tartásával, azzal a nem burkolt céllal, hogy az egyéni gazdaságokat önfelszámolásra készítsék. Mindez súlyos közellátási helyzetet teremtett, mivel az onnan származó árumennyiség jóval gyorsabban csökkent, mint ahogyan azt a termelőszoövetkezetek és állami gazdaságok pótolni tudták³³. Ez azután rendkívül súlyosan érintette az ország áruellátását is.

A mezőgazdaság egyetlen fejlődő ágazata az ipari növények (cukorrépa, napraforgó, len, kender, dohány) terméshozadékának volt. Több tízezer holdat azonban a magyar sajátosságok figyelmen kívül hagyásával például gyapot, gumipitypang és citrusfélék termelésére foglaltak le. Miközben a lakosság száma 6%-kal nőtt, a kenyérgabona vetésterülete 21%-kal csökkent. A termelékenység sem növekedett. Az ipar nem gyártott elegendő műtrágyát és mezőgazdasági gépet, a kisüzemekben használható kisgépet pedig egyáltalán nem.

Már a kollektivizálást követő évben, 1950 tavaszán zavarok jelentek a közellátásban. Az MDP Központi Vezetősége 1950. május 31-ei ülésén a közellátási problémákért az ellenség aknamunkáját és a fogyasztókat tette felelőssé, a szerintük „fölös” vásárlóerőt pedig még ugyanebben az évben áremelésekkel, majd normarendezésekkel próbálták elvonni. A Szabad Nép 1950. szeptember 17-én A növekedés nehézségei című cikkében az élelmezési problémákat a következőképpen magyarázta: „Meg kell mondani azonban, hogy termelésünk

emelkedése egyes esetekben nem tud még lépést tartani a közszükségleti cikkek fogyasztásának rendkívül gyorsütemű növekedésével. Ezért, és mert bizonyos árukból exportálnunk is kell, hogy számunkra igen fontos nyersanyagokat és gépeket hozhassunk be, időnként egyes fogyasztási cikkekben viszonylagos hiány is előfordulhat. A legtöbb esetben azonban nem tényleges hiányról van szó, hanem spekuláns, a népi demokráciával ellenségesen szembenálló elemek szándékos kártevéséről. Ezek a spekuláns, kártevő elemek, a népgazdaságunkból mindinkább kiszoruló kizsákmányoló osztályok és ezek maradványai, amellett, hogy jogtalan, munka nélküli jövedelemre igyekeznek szert tenni, egyúttal nehézségeket akarnak támasztani népi demokráciánknak. Árufelvásárlással, áruhalmozással megkísérlik olyan cikkeknel is mesterségesen hiányt előidézni, amelyekből a megnövekedett, de egyébként nem rendellenesen magas szükségletet teljes mértékben ki tudjuk elégíteni.”³⁴

A hatósági élelmiszerjegy-rendszer – a finomlisztjegyek kivételével – 1949. szeptember 1-jén szűnt meg.³⁵ Az alacsonyan tartott fogyasztási szint ellenére 1951-re az áruhiány olyan méreteket öltött, hogy fokozatosan újra be kellett vezetni. 1950. szeptember 20-ai ülésén a Titkárság már foglalkozott a közellátási nehézségekkel.³⁶ A nehézségekért egyébként az ellenséget tették felelőssé, és rémhírkeltéssel is vádolták őket, mondván, a döntő élelmiszeri cikkekben az ellátás biztosítva van. Ennek dacára 1950. decemberben megszervezték az Élelmiszerügyi Minisztériumot, 1951 februárjától pedig újra bevezették a jegyrendszert.

A 4/1951. (I. 2.) számú Minisztertanácsi rendelet a cukor- és finomlisztellátás ügyében úgy rendelkezett, hogy 1951. január 1-jétől kezdve a lakosság cukor- és finomliszt-szükségletét „egyrészt hatósági jegyre hatósági áron, másrészt a szabad forgalomban kereskedelmi áron biztosíthatja”.³⁷ Január 19-én létrehozták a Jegyellátási Központot, február 23-án a Minisztertanács a zsír- és szappanjegy (havi 20 dkg mosó- és 5 dkg mosdó), április 13-án a kenyérijegy (átlag napi 25 dkg) és a húsjegy bevezetéséről döntött (heti 25–30 dkg).³⁸ Lisztből 1,2–2,4 kg, cukorból 0,55–1,2 kg volt a fejadag.

1951. február 25.–március 2. között zajlott az MDP II. kongresszusa, amely „az osztályharc állandó éleződése” sztálini elv jegyében az ötéves terv mutatóinak felemelése mellett döntött.³⁹ A mezőgazdaságban az 1945-ös szintet 50%-kal kívánták túlhaladni. Bár 1950-re az életszínvonal emelkedése megállt, a következő években pedig csökkent (1951-ben 12,1, 1952-ben 20,3%-kal), a hibákat ismét az ellenségre, illetve a túlzott bériáramlásra fogták. Gerő Ernő kongresszusi beszámolójában jelezte, hogy a mezőgazdaság 1950-ben nem fejlődött egyenletesen, főként a takarmánytermesztésben, az ipari növények terén és az állattenyésztésben mutatkozik visszaesés, lemaradás. Megállapította, hogy a mezőgazdaság árutermelése „hatalatlanul elmaradt iparunk árutermelése mögött”. „Tarthatatlan, hogy az iparosítás terheit csak az ipar, az ipari munkásság fizesse, miközben az államnak a mezőgazdaságot folyamatosan támogatnia kell.”⁴⁰

Ennek okát részint az ellenség aknamunkájában látta, illetve abban, hogy a már zömében szocialista nagyiparral ellentétben a mezőgazdaság túlnyomórészt szétaprózott, kisárutermelő gazdaságokból áll. Ezért kell szerinte növelni az iparosítás ütemét és fokozni a mezőgazdaság gép- és eszközellátását, hogy ezzel megteremtsek a kollektívizáláshoz. A közellátási nehézségekért az MDP nem saját agrárpolitikáját okolta, és azt sem vette figyelembe, hogy a gazdaságpolitika a mezőgazdaságot az ipari fejlesztés fő finanszírozójaként működtette az adó-, beszolgáltatási, ill. termelői árrendszer révén.

Az erőszakolt kollektívizálásra Rákosi kongresszusi beszéde szinte utasítást is adott, mondván: mielőbb szűnjön meg az, hogy egyik lábunkkal a szocialista iparon, a másikkal a sok százezernyi egyéni gazdaságon állunk. Határozat született a mezőgazdaság 2–3 év alatti szocialista átszervezéséről. Az MDP II. kongresszusa 1953–1954-re a szántóföldi

terület több mint 80%-ára kívánta emelni a szocialista mezőgazdaság szektorát. Az átszervezés 2–3 év alatt történő befejezése megalapozatlan és teljesíthetetlen célkitűzés volt. Ennek ellenére 1951 első hónapjaitól országsszerte tagszervező kampány bontakozott ki. A szövetkezetek szervezése egyre inkább diktatórikus eszközökkel folyt 1951–1952-ben.⁴¹ A megalakított szövetkezetek kizárólag a legszorosabb társulást jelentő termelőszövetkezetek voltak. Az 1953-as politikai fordulatot követően, amint erre lehetőség volt, elsősorban éppen ezek a termelőszövetkezetek oszlottak fel.

A mezőgazdasági termelés kollektivizálása egyébként a törvénytelen módszerek ellenére sem fejeződött be: az egyéni gazdaságok területe az 1949. június 30-ai 11 145 200-ról 1953. június 30-áig 6 526 500-ra esett. Eközben a termelőszövetkezetek területe 93,4 ezer hektárról 2,9 millió hektárra, az állami gazdaságoké 1,4 millió hektárról 3 millió hektárra nőtt.⁴² Mindent egybevetve az ország szántóterületének 38,2%-a, a mezőgazdasági keresőknek pedig 32,3%-a tartozott már a szocialista jellegű mezőgazdasághoz.⁴³ Ha összehasonlítjuk az általuk megtermelt árumennyiséget, jól látszik, hogy az egyénileg gazdálkodók egységnyi földterületre vetítve több árut voltak képesek előállítani, mint társaik a szocialista szektoron belül.

A mezőgazdaság árutermelése szektorok szerint (%)

	1949	1950	1951	1952
Állami gazdaságok	5,5	11,2	15,6	17,1
Szövetkezetek	0,6	3,7	8,3	11,2
Dolgozó parasztság	77,3	70,6	65,8	65,2
Kulákok	16,6	14,5	10,3	6,5

Forrás: UMKL Begyűjtési M. Terményforg. 36. t.

Gerő határozatra emelt javaslataiban az immár 80–85 milliárdos összeruházásból 11-et szánt a mezőgazdaságnak. A tényleges 9 milliárdos mezőgazdasági beruházás pontosan az egyharmada volt a nehéziparra fordított összegnek⁴⁴: Ehhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy a 9 milliárd közel felét csak 1953–54-ben kapta meg a mezőgazdaság, míg 1950–51-ben csak rendkívül alacsony keretekkel számolhatott. A 9 milliárdból a termelőszövetkezetek – a kollektivizálás idején! – mindössze 1,4-et kaptak, míg az állami gazdaságok 4-et.⁴⁵ Amíg a gyáripari termelés növekedése elérte a tervezettet (211% 1949-hez képest), a mezőgazdaságé mélyen alatta maradt (150% helyett 114%). 1952-ben el sem érte az 1949. évi bázisadatot: annak 93%-a volt csupán!⁴⁶ Tehát 1949–54 közt fokozatosan megháromszorozódó ipari termelés szembesült az 1949-es szint körül stagnáló mezőgazdasági termeléssel.

Decemberben megszüntették az év elején bevezetett jegyrendszert⁴⁷ és 40%-os áremelést hajtottak végre, miközben a fizetéseket mindössze 20%-kal emelték föl. A jegyrendszer eltörlése persze semmit sem oldott meg, sőt bizonyos fokig súlyosbította a közellátási helyzetet. 1952 folyamán és 1953 első hónapjaiban súlyos élelmiszerhiány mutatkozott, főleg a városokban és az ipari településeken. Az ipar importszükségletei miatt a gabonaexportot teljesíteni kellett, bár a gyenge termés miatt ez a lakosság ellátását veszélyeztette. A mezőgazdasági export növekedése meghaladta a termélnövekedést, ezért ismét korlátozni kellett az élelmiszer-forgalmat. 1952 januárjától áremelések útján is megpróbálták egyensúlyba hozni az elégtelen árualapot az amúgy is igen szűk vásárlóerővel. Az életszínvonal 1952. évi mélypontjának kialakulásában az aszályos mezőgazdasági év

elsődleges szerepet játszott és nagy lendületet vett a mezőgazdasági foglalkoztatottak egy részének az iparba áramlása is. A parasztság jövedelme csökkent a háborút megelőző korszakhoz képest, főként a kötelező beszolgáltatás eredményeként. Az 1949 és 1953 közötti időszakban – a búza és a cukor kivételével – szinte az összes fontos élelmiszer fogyasztási színvonala csökkent az utolsó békeévhez képest. A lakosság elsősorban a fogyasztási árakon keresztül finanszírozta a gazdaságpolitikát, mivel az árak gyorsabban emelkedtek a béreknél. Bár a tervidőszakban a nemzeti jövedelem 30%-kal növekedett, ennek ellenére a lakossági fogyasztás lényegében stagnált. Az összfogyasztás döntő többségét az intézményi fogyasztás tette ki, pl. már említettem, hogy az egyéni parasztság nagy részének nem maradt forrása a fogyasztásra.

1952-ben a parasztság egészének reáljövedelme az 1949. évi 66%-ára süllyedt⁴⁸. A termelősövetkezeti parasztok 1 főre jutó jövedelme azonban nem érte el még az egyéni gazdálkodókét sem, annak csak 67,5%-át tette ki. A megélhetést nem biztosító, eladósodott termelősövetkezetekben a felbomlás jelei mutatkoztak. 1953 júniusáig közel 100 000 tag ment el a termelősövetkezetből, és vándorolt más munkahelyre.

Az államnak felajánlott földek (1949–1953 között a gazdagparasztok 1 millió hold, a kétlaki dolgozók 300 000 kat. hold, a dolgozó parasztok pedig 350 000 hold földet ajánlottak fel az államnak⁴⁹) hasznosítása óriási nehézségekbe ütközött, mivel munkaerő hiányában a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok is szabadulni igyekeztek a földtől. 1953 júniusában csaknem 1 millió holdat tett ki azoknak az állami tartalékföldeknek a mennyisége, amelyeket a szocialista mezőgazdasági üzemek már képtelenek voltak „felvenni”.

1953-ban a termésátlagok valamelyest meghaladták a háború előtti utolsó 10 év átlagát, de a termés mennyisége több növényféléseknél a háború előtti szint alatt maradt. A növénytermesztésnél is kedvezőtlenebbül alakult az állattenyésztés, ezt az ágazatot 1950 és 1953 között inkább a visszafejlődés jellemezte.

Mindezek ellenére a KSH jelentése a – mélypontot jelentő – 1952-es tervteljesítésről egyetlen alapproblémát sem említett meg.⁵⁰ A mezőgazdaság helyzete 1953 nyaráig lényegében változatlan maradt. A gazdasági következményekkel alig számoló politikai döntés alapján rohamos ütemben kellett folytatni a kollektivizálást, fel kellett számolni az árutermelő gazdagparasztságot, de közben fokozni az árutermelést – eleget téve a feszített tervezés velejárójaként folyton növekvő beszolgáltatási előírásoknak, miközben állami támogatás nem létezett, sőt az erőltetett léptékű iparosítás egyik fő finanszírozója, az elvonás jellegű adó- és árrendszer révén, éppen a mezőgazdaság volt.⁵¹

Az agrárpolitika torzulásait a párt gazdaságpolitikájában fordulatot hozó 1953. júniusi Központi Vezetőségi ülésen Nagy Imre beszámolója kitűnően szemlélteti: „Gazdaságpolitikánkban új szakaszt volt hivatva nyitni az 1951. december 1-jei párt- és kormányhatározat ... Döntően két egymással összefüggő ok miatt volt ez lehetetlen (ti az életszínvonal emelése – a szerző). Először azért, mert túlfeszített, irreális iparfejlesztési terveink, elvonva a mezőgazdaság fejlesztésétől a szükséges beruházásokat, a lakosság életszínvonalának csökkentése irányában hatottak. A másik ok az volt, hogy nem az iparosítás túlzott ütemének és az erre irányuló beruházásoknak a csökkentésével, hanem a mezőgazdasági termelés fokozottabb igénybevételével, a parasztság nagyobb megterhelésével, tehát lényegében az egyik társadalmi osztály helyzetének a másik rovására való könnyítésével próbálkozott a problémát megoldani, mint láttuk, minden reális alap nélkül...

Beruházásunk adatai, valamint az egyéni szektor felé irányuló gazdasági segítség mértéke azt mutatják, hogy az egyéni gazdálkodók termelésének fejlesztésére gyakorlatilag alig történik valami, annak ellenére, hogy mezőgazdasági termelésünk nagyobb hányadát

az egyéni gazdaságok adják, amit semmi körülmények között sem nélkülözhetünk, annál kevésbé, mert pótlására mezőgazdasági termelésünk más területtől nincs lehetőségünk.

A másik kérdés, amiben súlyos hibák történtek: a mezőgazdaság szocialista átszervezése. A kollektivizálás erőltetett üteme elidegenítette tőlünk, sőt szembeállította velünk a dolgozó parasztság széles rétegeit, főképpen a mezőgazdasági termelés központi tényezőjét, a középparasztságot, amellyel pedig tartós szövetséget kellett volna létesítenünk. A kulákság korlátozásának helyes politikája a túlhajtott szövetkezeti fejlesztés következtében elkerülhetetlenül a kulákság likvidálásának politikájára csúszott át, amit az utolsó két esztendő idevonatkozó számai világosan bizonyítanak...

Gazdaságpolitikánknak a mezőgazdasággal kapcsolatos másik fontos területe a begyűjtés. A begyűjtés tervezésének alapvető hibája az volt, hogy a termelés szempontjai háttérbe szorultak és túlzott, irreális begyűjtési tervekkel a termelés folyamatosságának és fejlesztésének feladatát nem biztosította.⁷⁵²

Az 1953. júniusi Központi Vezetőségi ülésen hozott határozat a hibák kijavítására új gazdaságpolitikát hirdetett meg a mezőgazdaságban is: „Emelni kell a beruházásokat a mezőgazdaságban, növelni kell a mezőgazdaság termelését és hozamát, beleértve az egyéni- leg gazdálkodók gazdaságait; lassítani kell a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztését; nem szabad megengedni, hogy az állami gazdaságok területüket növeljék.”⁷⁵³ A határozat kiemeli a beruházások arányosításának szükségességét, a gazdaságosságot, a szocialista országokkal való együttműködés lehetőségét, az egyénileg gazdálkodók támogatását, az önkéntesség elvének betartását, a tsz-ek állammal szembeni tartozásainak felülvizsgálatát.

A júniusi fordulat egy rövid ideig tartó kedvező változást hozott a mezőgazdaságnak. Jelentősége abban rejlik, hogy az 1956-os forradalom leverése után a pártvezetők figyelmé ismét a mezőgazdaság felé fordult, és a begyűjtés eltörlésével egy sokkal rugalmasabb rendszer lépett életbe. Ennek megvizsgálása azonban már egy másik tanulmány feladata.

Jegyzetek

¹ A szocialista gazdálkodás fekete könyve. Összeáll.: Baják László, Somogyi Gyula. Budapest Business Klub, 2002. 30.

² Karczag Imre: Tervgazdaság és ipar. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, 1949. 1. szám.

³ Az MKP és az SZDP határozatai. 564–576.

⁴ uo. 565–564.

⁵ Szabad Nép, 1948. ápr. 6.

⁶ Szabad Nép, 1948. ápr. 29.

⁷ MOL M-KS 276. f. 52/2. ö. e.

⁸ Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. 1945–1961. Akadémia, Bp., 1972. 72.

⁹ Vas. 40

¹⁰ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Szikra, 1949. 292–295.

¹¹ Szabad Nép, 1948. júl 4.

¹² Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. 312–313.

¹³ Nehéz esztendők krónikája. 1949–1953. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat, 1986. 22.

¹⁴ MOL M-KS 276. f. 52/6. ö.e.

¹⁵ Varga Jenő: A magyar népi demokrácia gazdasági kérdéseiről. Párttörténeti Közlemények, 1967. 128.

¹⁶ UMKL MNB Tervgazd. Ig. 56. d

- ¹⁷ Nehéz esztendők krónikája. 29.
- ¹⁸ MOL M-KS 276. f. 54/45. ő. e, valamint Nehéz esztendők krónikája. 29.
- ¹⁹ MOL M-KS 276. f. 52/10. ő. e
- ²⁰ KSH, 1949.
- ²¹ A szocialista gazdálkodás fekete könyve. 64.
- ²² Nehéz esztendők krónikája. 31.
- ²³ 4.113/1949. (VI. 26.) kormányrendelet az 1949. évi mezőgazdaság-fejlesztési járulék kivetése tárgyában. Nehéz esztendők krónikája. 83–89. Eredetiben: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. I. kötet. Bp., 1950. 384–386. old.
- ²⁴ UMKL Szobek 31. t. illetve KSH-jelentés 1953. március 19.
- ²⁵ Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. 1945–1956. Békéscsaba, 1992. 103.
- ²⁶ Szabad Nép, 1951. március 20.
- ²⁷ A parasztság kenyérgabona termése és felhasználása. KSH, 1952.
- ²⁸ Nehéz esztendők krónikája. 1949–1953. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat, 1986. 381–386.
- ²⁹ MOL M-KS 276. f. 60/371.
- ³⁰ Nehéz esztendők krónikája. 32.
- ³¹ MOL M-KS 276. f. 60/371. ő. e.
- ³² Sipos András–Závada Pál: Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyűjtogató kulákok” pereiről. Vita Kiadó, Budapest, 1989. 9–11.
- ³³ Orbán Sándor–Pölöskei Ferenc: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Kossuth, Budapest, 1985. 24.
- ³⁴ Szabad Nép, 1950. szeptember 17.
- ³⁵ MOL XIX-A-83-a 44/302. A 105.060/1949. (VIII. 26.) K.H. számú rendelet az élelmiszerjegy-rendszer megszüntetése tárgyában. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. I. kötet. Budapest, 1950. 1138–1139. old.
- ³⁶ MOL M-KS 276. f. 60/135. ő. e.
- ³⁷ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. 1951. Budapest, 1952. 127. old.
- ³⁸ Jegyellátási Központról MOL XIX-A-83-a 58/370, zsír- és szappanjegyről MOL XIX-A-83-a 59/375, kenyér- és húsjegyről MOL XIX-A-83-a 60/380.
- ³⁹ MOL M-KS 276. f. 53/70. ő.e.
- ⁴⁰ A szocialista gazdálkodás fekete könyve. 69.
- ⁴¹ Nehéz esztendők krónikája. 1949–1953. 31.
- ⁴² Mezőgazdasági Adattár I. 10, 23, illetve Erdmann, 104.
- ⁴³ Nehéz esztendők krónikája. 31.
- ⁴⁴ MOL M-KS 276. f. 53/70. ő. e.
- ⁴⁵ Statisztikai Évkönyv. 1956. 53.
- ⁴⁶ Statisztikai Évkönyv. 1949–55. 71.
- ⁴⁷ Az MDP határozatai. 150–157.
- ⁴⁸ Nehéz esztendők krónikája. 32.
- ⁴⁹ uo.
- ⁵⁰ Szabad Nép, 1953. január 10.
- ⁵¹ Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. kötet. K&J, 1985. 95.
- ⁵² Tóbiás Áron (szerk.): In memoriam Nagy Imre. Budapest, 1989. 17.
- ⁵³ MOL M-KS 276. f. 60/371. ő. e.

Felhasznált irodalom:

- A felszabadulás utáni történetünkről. Összeáll.: Rainer M. János és Földesi Margit. Kossuth, Budapest, 1987
- A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai. 1948–1956. Szerk.: Izsák Lajos. Napvilág, 1998
- A magyar gazdaság vargabetűje. Szerk.: Barát Mária. Aula, Budapest, 1994
- A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok. 1945–1949. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág, 1998
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. Budapest, 1979
- A magyar népi demokrácia története. Szerk.: Fejtő Ferenc. Budapest, 1990
- A szocialista gazdálkodás fekete könyve. Összeáll.: Baják László, Somogyi Gyula. Budapest Business Klub, 2002
- Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955, KSH, Budapest, 1957
- Balogh Sándor–Jakab Sándor: A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Kossuth, Budapest, 1978
- Balogh Sándor–Pölskei Ferenc: Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon. 1945–1956. Akadémia, 1979
- Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. K&J, Budapest, 1981
- Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára. 1948–1956. Szeged, 1993
- Berend T. Iván: A gazdaságpolitika első két évtizedének történetéhez. Századok, 1965. 4–5.
- Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945–1968, Kossuth, K&J, 1974
- Berend T. Iván: Az elmúlt négy évtized a magyar történelemben. Párttörténeti Közlemények, 1985
- Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948–1950, Budapest, K&J 1964
- Berend T. Iván: Terelőúton. Vince Kiadó, Budapest, 1999
- Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth–K&J, Budapest, 1972
- Blaskovics János–Kiss György: Gondolatok az első negyedszázadról. 1944–1969. Gondolat 1970
- Bognár József: Gazdaságpolitikánk és gazdasági fejlődésünk a felszabadulás óta. Valóság, 1964. 8. szám
- Csendes Béla: A mezőgazdasági termékek felvásárlása. Kossuth, 1958
- Csikós-Nagy Béla: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Akadémiai, 1996
- Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975. Akadémiai, Budapest, 1977
- Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. 1945–1956. Békéscsaba, 1992
- Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967
- Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete. 1919–1989. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999
- Gunst Péter–Lökös László: A mezőgazdaság története. Mezőgazdasági Kiadó, 1982
- Hegedűs András: A történelem és a hatalom ígézetében. Kossuth, Budapest, 1988
- Honvári János: A magyar mezőgazdaság gépesítése az 50-es években. (1948–1957). Agrártörténeti Szemle, 1988. 1-2. szám

- Izsák Lajos: Rákosi rendszer (1948 ősze–1956 nyara). Történeti Szemle 1995. 1. szám
- Kiss József–Závada Pál: Kié a föld? Heti Világgazdaság, 1989. május 13. 59–61.
- Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956. Szerk: Gyarmati György et al. Minerva, Budapest, 1988
- Magyarország gazdaságtörténete. szerk.: Honvári et al. Aula, Budapest
- Nagy Imre: Válogatott beszédek és írások. 1–2 kötet. Szikra, 1954
- Nehéz esztendőkről krónikája. 1949–1953. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat, 1986
- Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede (1948–1953). Századok 1985. 2.
- Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. 1945–1961. Akadémia, Budapest, 1972
- Orbán Sándor–Pölskei Ferenc: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Kossuth, Budapest, 1985
- Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. kötet. K&J, 1985
- Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Szikra, 1949
- Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1940–1956. I–II. Szerk: Feitl István et al. Napvilág, 1997
- Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában. (1947–1949). K&J, 1963
- Sipos András–Závada Pál: Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyűjtogató kulákok” pereiről. Vita Kiadó, Budapest, 1989
- Stark Antal: Népgazdaságunk 30 éve. Kossuth, Budapest, 1975
- Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”. Kossuth, 1986
- Szakács Sándor: A felszabadulás utáni negyedszázad agrárpolitikája. Budapest, 1973
- Szakács Sándor: Gazdaságtörténet. II. SZÁMALK, Budapest, 1998
- Szakács Sándor–Zinner Tibor: A háború megváltozott természete. Budapest, 1997
- Tóbiás Áron (szerk.): In memoriam Nagy Imre. Budapest, 1989
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. I. kötet. Budapest, 1950
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. 1951. Budapest, 1952
- Ungvárszky Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon. 1948–1988. K&J, Budapest, 1989
- Varga Jenő: A magyar népi demokrácia gazdasági kérdéseiről. Párttörténeti Közlemények, 1967
- Vas Zoltán: Betiltott könyvem. Szabad tér, Budapest, 1990
- Závada Pál: Kulákpérés: Család- és falutörténeti szociográfia: Tótkomlós, 1945–1956. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1991
- Závada Pál: Kulákpérés: Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986

Tartalom

Előszó.....	3
Csendes Béla: Néhány gondolat a szövetkezetek szerepéről	6
Pálovics Béláné: Szövetkezés és együttműködés a francia mezőgazdaságban	14
Szabó G. Gábor: Szövetkezeti fejlődés az európai élelmiszer-gazdaságban	23
Hunyadi Attila: A személy- és közösségközpontú szövetkezeti értékrend kialakulása a különböző szövetkezeti típusokban.....	34
Schlett András: Magyar mezőgazdasági érdekképviselők története a II. világháborúig	57
Cseszka Éva: A kollektivizálás feltételei és körülményei a Rákosi-rendszerben 1948–1953.....	66

